

LEIF HÄGGSTRÖM

DJUR, VATTEN OCH ÄGANDE
i Hallands historia

DJUR, VATTEN OCH ÄGANDE
I HALLANDS HISTORIA

Leif Häggström

Djur, vatten och ägande
i Hallands historia

UTSKRIFT 13

KULTURMILJÖ
HALLAND

Utskrift ges ut av Stiftelsen Hallands Länsmuseum, Kulturmiljö Halland.

Detta är nr 13 i en löpande serie.

Postadress: Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad

Telefon: 035-19 26 00

E-post: kansli@kulturmiljohalland.se, Hemsida: www.kulturmiljohalland.se.

Foto fram- och baksida samt vinjetter: Leif Häggström.

Layout: Anders Andersson.

©2014 Kulturmiljö Halland och författaren.

ISSN 1102-7290.

ISBN 91-85720-53-4.

INNEHÅLL

Inledning	9
Brunnar och vatten	13
Stallning av djur	14
Ägande och rätten till mark	14
Djuren i Hallands historia	16
Katalog över djur i halländsk jord	16
DEL 1	19
Brunnar och vatten	19
Vatten	19
Husdjuren	23
Miljön speglat i arkeobotaniken	24
Vatten på boplatsen	24
Brunnar	25
Brunnarna i Tölö	26
Brunnar i Halland	29
En brunn med ett speciellt fynd	34
Vikten av brunnar	35
DEL 2	37
Stallning av djur	37
Inte bara foder	38
Djuren på gårdarna	39
Husdjuren vintertid	41
Vinterstallning i Tölö?	42
DEL 3	45
Ägande och rätten till mark	45
Bakgrund	45
Gårdar i Tölö	47
Internationellt	49

Markföredelning under mellersta järnåldern	
– regionalt perspektiv	50
Markägande i Halland	52
DEL 4	53
Djuren i Hallands historia	53
Sammanställningen	54
Mesolitikum	57
Neolitikum	58
Bronsålder	60
Äldre järnålder	64
Yngre järnålder	65
Medeltid	68
Efterreformatorisk tid	70
Variationer	71
DEL 5	73
Katalog över djur i halländsk jord	73
Tamdjur	75
• Får (<i>Ovis Aries</i>)	75
• Get (<i>Capra hircus</i>)	79
• Hund (<i>canis familiaris</i> / <i>canis lupus f. familiaris</i>)	80
• Häst (<i>Equus caballus</i>)	83
• Höna (<i>Gallus gallus</i>)	85
• Kalkon (<i>Meleagris gallopava</i>)	86
• Katt (<i>Felis catus</i>)	87
• Nötkreatur (<i>Bos Taurus</i>)	88
• Tamgås (<i>Anser anser</i>)	91
• Tamsvin (<i>Sus domesticus</i>)	91
Högvilt	94
• Björn (<i>Ursus arctos</i>)	94
• Kronhjort (<i>Cervus elaphus</i>)	95
• Rådjur (<i>Capreolus capreolus</i>)	97
• Säl (<i>Pinnipedia</i>), Gråsäl (<i>Pagophilus gropus</i>) och Grönlandssäl (<i>Pagophilus groenlandica</i>)	98
• Val (<i>Mysticeti sp</i>)	99

• Vildsvin (<i>Sus scrofa</i>)	99
• Vitnosdelfin (<i>lagenorhynchus albirostris</i>)	101
• Älg (<i>Alces alces</i>)	101
Småvilt	103
• Bäver (<i>Castor fiber</i>)	103
• Garfågel (<i>Pinguinus impennis</i>)	104
• Grävling (<i>Meles meles</i>)	104
• Gås (<i>Aser sp</i>)	105
• Hare (<i>Lepus timidus</i>)	105
• Iller (<i>Mustela putorius</i>)	106
• Mård (<i>Martes martes</i>)	107
• Orre (<i>Tetrao tetrix</i>)	107
• Rovfågel (<i>Falconiformes</i>)	108
• Räv (<i>Vulpes vulpes</i>)	111
• Skata (<i>Pika pika</i>)	112
• Tjäder (<i>Tetrao urogallus</i>)	112
• Tordmule (<i>Alca torda</i>)	113
• Vattensork (<i>Arvicola terrestris</i>)	113
• Örnar, havsörn (<i>Haliaeetus albicilla</i>) och kungsörn (<i>Aquila chrysaetos</i>)	114
• Fåglar	114
• Övriga	115

REFERENSER	117
Inledning	117
Del 1: Brunnar och vatten	117
Del 2: Stallning av djur	120
Del 3: Ägande och rätten till mark	121
Del 4: Djuren i Hallands historia	122
Del 5: Katalog över djur i halländsk jord, artfakta	124
Del 5: Katalog över djur i halländsk jord, kataloguppgifter	126
Tidigare publicerade texter inom Tölöprojektet	130
Tidigare publicerade texter inom djurbensprojektet	130
I Utskriftserien har hittills utkommit:	132

I äldrarnas morgon,
då Ymer levde,
var ej sand, ej sjö,
ej svala vågor;
jorden fanns icke,
ej upptill himlen;
ett gapande svalg fanns
men gräs fanns ingenstädes.

"Valans spådom" Vers 3
ur Eddan i översättning av Erik Brate

Inledning

Den svenska uppdragsarkeologin är idag mycket objektrinriktad. Det handlar oftare om att undersöka och avrapportera de enskilda objekten än att sätta dem i relation till sin omgivning eller till den kulturhistoriska kontext de hör. Detta trots att varje arkeologisk undersökning skall bidra till meningsfull kunskap till en rimlig kostnad för att anses vara motiverad. Men vad är meningsfull kunskap? Är den platsspecifik eller generell? Skall den vara arkiverad eller spridas inom såväl det arkeologiska samhället som omvärlden? Skall den bara handla om hur det var förr eller skall den sätta nuet i relation till det förgångna? Och hur hänger denna bok samman med det citerade stycket ur Valans spådom här intill? Kanske kan man se det som att exploateringsarkeologin räddar kunskap ur det förgängelsens svalg som annars skulle uppslukat lämningarna. Man kan också utgå ifrån att denna bok på många sätt kretsar kring agrarhistoria och mer specifikt kring det växande gräset och tillgången till vatten. Två fenomen som är återkommande, såväl direkt som indirekt, i bokens olika delar.

I fallet med de arkeologiska undersökningarna av Tölö RAÄ 130 och Tölö RAÄ 217 som Kulturmiljö Halland undersökte sensommaren och hösten 2011 finns det flera intressanta resultat att lyfta fram (Häggström 2014). Resultat som i ett sydiskandinaviskt perspektiv belyser fenomen som inte diskuterats på allvar inom arkeologin på lång tid, trots att det är allmängiltiga företeelser som är av stor betydelse för hur vi skall förstå och förhålla oss till de som en gång levt och verkat i vårt landskap. Fenomenen är viktiga för att vi skall förstå de människor som skapat grunden för den miljö vi nu i mycket högt tempo omformar utan längre framförhållning än på sin höjd något tiotal år. Å andra sidan är frågan hur långsiktiga människorna var förr. Ju

Arkiverad kunskap om Träslöv, Trönninge, Tvååker, Tölö och Tönnersjö socknar. Foto: Leif Haggström.

mer jag forskar kring människor förr ju säkrare blir jag på att etnologen Rolf Kjellström har rätt när han skriver att ”människan oftast tagit för sig när hon själv haft fördel av det. Man ansåg sig också ha rätt att göra det utan tanke på konsekvenserna” (Kjellström 2013:22).

Aldrig tidigare i mänsklighetens historia har gemene man befunnit sig så mentalt och fysiskt långt ifrån produktionen av den föda hon stoppar i sig. Sällan har variationsrikedomen varit så liten som i dagens Sverige. Den moderna människan i Sverige äter medvetet i princip bara gris, kyckling och nötkött. Dessa tre arter står för 92,5% av det landlevande animaliska protein svensken stoppar i sig (Uppgift hämtad från Jordbruksverket, gäller 2010). De kvarvarande 7,5% utgörs av lamm/får, vilt samt hemslachtat och övriga arter. För min familj är siffrorna dock omkastade, vi äter nästan uteslutande vilt och hemslachtade får/lamm från egen uppfödning. Antagligen är det den prioriteringen som varit den bakomliggande drivkraften till inriktningen på denna bok samt min övriga arkeologiska forskargärning (t.ex. Häggström 2005, 2006).

2014 års första lamm tillsammans med sin tacka i vinterhagen hemma på gården. Djuren på gården har varit en starkt bidragande orsak till att boken fått den inriktning den nu har. Foto: Leif Häggström

Det rådde ingen brist på vatten när undersökningen av Tölö RAÄ 130 och 217 genomfördes. Foto: Leif Häggström

I dagens svenska samhälle är rent vatten en oändlig resurs. Den finns överallt omkring oss. Det är bara att vrida på närmaste kran så får vi litervis med rent fint drickbart vatten. Men vi har länder några tiotals mil bort där man knappt vågar dricka vattnet ur kranarna. Och vi behöver inte backa många generationer för att betydelsen av vatten skall vara en helt annan än idag. Det säger sig självt att man får en annan relation till vatten om man måste bära in det hinkvis istället för att få det ur en kran på två, tre och ibland fyra olika platser i huset. Men det är något som sällan fördjupas arkeologiskt även om det är något helt basalt för möjligheten att leva och verka på en plats.

Ägande är idag en självklarhet. Vi äger föremål, byggnader och mark. Ägandet ger oss rätt att göra andra saker än om vi inte ägde. I andra länder, länder utan allemansrätten, är möjligheten att göra saker på mark man inte äger än mer begränsad än i Sverige. Men när började man egentligen äga mark?

Denna bok berör på olika sätt dessa aktuella fenomen genom att utifrån de arkeologiska källorna redovisa dem och resonera kring dem. Tölö RAÄ 130 respektive 217 utgör två viktiga platser från vilka resonemangen kring vinterstallning av djur, betydelsen av friskt vatten samt rätten till mark här rör. Rapporterna i Kulturmiljö Hallands arkiv utgör källan till andra delar av boken, redovisningen av hallänningens djur genom historiens gång. Eftersom en tanke med boken är att de olika kapitlen skall kunna läsas var för sig – katalogdelarna skall kunna användas som uppslagsverk – blir det en del upprepningar, men dessa upprepningar kan man alltid skumma igenom om man väljer att läsa boken från pärm till pärm som en helhet. Jag har valt att samla alla referenser mot slutet av boken, de är hur som helst sorterade utifrån vilken del av boken de gäller. Karl-Johan Lindholm, Uppsala universitet, har läst och kommenterat delar av boken. Per Wranning har läst och kommenterat boken i dess helhet.

De första kapitlen, de som direkt handlar om resultaten från de arkeologiska undersökningarna i Tölö har skrivits inom ramen för rapportarbetets vetenskapliga del (den tekniska avrapporteringen finns publicerad i Häggström 2014). Kapitlen om djur har skrivits inom ramen för en forskningsmånad som min arbetsgivare Kulturmiljö Halland bekostat, samt med medel från Lennart J Häggglunds fond för arkeologisk forskning. I slutet av boken finns övriga publiceringar inom respektive projekt listade. I korthet handlar bokens olika kapitel om följande:

Brunnar och vatten

I den svenska arkeologin närmast förutsätts det att de förhistoriska gårdarna haft tillgång till vatten, ytterst sällan förekommer några fördjupade diskussioner kring hur vattenbehovet tillgodosetts. Kanske beror det på att vi i Sverige är mycket bortskämda med närmast oändlig tillgång på fullgott dricksvatten. Så god tillgång att vi till och med kan vattna våra gräsmattor med det även under torra sommardagar.

Tanken med kapitlet är att utveckla några resonemang kring behovet av vatten samt vad som händer om det tillgodoses respektive inte tillgodoses. Vilka effekter får det på ekonomin och inte minst arbetsfördelningen?

I kapitlet finns en sammanställning av samtliga, fram till hösten 2013, avrapporterade brunnar från landsbygden som undersökts arkeologiskt i Halland. Förhoppningsvis kan katalogen komma till användning för andra som är intresserade av inte bara Hallands äldre historia.

Stallning av djur

Sedan mycket länge har betydelsen av vinterstallning av djur samt när det infördes diskuterats i arkeologin och agrarhistorien. Jag har vid upprepade tillfällen berört frågan ur olika aspekter. I detta fall fungerar materialet från Tölö RAÄ 130 som en intressant utgångspunkt då platserna hade en oerhört nischad djurhållning som ställer särskilda krav om man hade som tradition att vinterstalla sina husdjur.

Vinterstallning av husdjur ställer stora krav. Inom arkeologin brukar man nöja sig med att identifiera båsplatser i långhus, men där krävs såväl utrymmen för foder som lätt tillgång till vatten. Vägs dessa faktorer in är inte vinterstallning något rationellt utan en kulturell företeelse i det förhistoriska samhället. Precis som det i dag är en ideologisk och juridisk fråga som i större utsträckning baseras på vår syn på djur och djurs produktivitet än på djurens egen förmåga att klara en vintervistelse ute. Det finns för övrigt mycket som talar för att ökad utevistelse för våra moderna produktionsdjur skulle bidra till en långsiktigt hållbarare köttproduktion, inte minst som användandet av antibiotika och fossila bränslen är lägre vid utedrift än vid konventionell stallning.

Ägande och rätten till mark

Idag ägs all mark av någon, ofta privat eller företag, stat eller kyrka men ibland äger någon annan marken. Ingen mark är utan ägare. När förhistorien diskuteras är situationen en annan. I den äldsta tiden förutsätts det oftast att det fanns obegränsat med mark och att rumsligt ägande på det vis vi ser på det inte existerade. Successivt tas marker i anspråk och grupper av folk omformar naturen till betesmark, äng och åker genom omfattande arbete. Man investerar i marken och detta förutsätts vara kopplat till grupperns rumsliga ägande, eller hävd. Grupperna däremot förutsätts i de flesta sammanhang

Gränsmarkering i modern produktionskog. Foto: Leif Häggström

samäga eller sambruka markerna i något som för enkelhetens skull kan liknas vid t.ex. hägnadslag. Att vi beskriver det förgångna på detta vis hänger ihop med att vi oftast bara finner spåren av åkrarna, vi kan inte koppla delar av åkersystemen till någon enskild gård.

I fallet Tölö har vi inte någon bra bild av åkrarnas och ängarnas utbredning. Däremot har vi en bra bild av vad som odlades. Eller i vart fall att de olika gårdarna hade olika ängsväxter som vinterfoder. Detta är ett tydligt bevis på att gårdarna i Tölö brukade olika markutsnitt för lite drygt 1500 år sedan. Kanske till och med att de ägde olika marker...

Djuren i Hallands historia

Kapitlet går översiktligt igenom det halländska djurbeståndet från äldsta tid och fram till efterreformatorisk tid. Kapitlet är översiktligt och utgår ifrån katalogen som kommer sist i boken. Tanken med kapitlet är att på ett enkelt sätt åskådliggöra tendenser och förändringar över tid.

Man kan välja att se detta kapitel i ett samtidsperspektiv. Ett perspektiv där vi inte bara har en oerhört enahanda kosthållning utan där vi i allt större utsträckning är beroende av att andra producerar det animaliska protein vi konsumerar. Enligt branschorganisationen Svenskt Kött låg den svenska självförsörjningsgraden avseende griskött på 68%, nötkött 52% och lammkött så lite som 35% år 2012, sedan dess har självförsörjningsgraden sjunkit ytterligare vad gäller griskött. Utvecklingen är en direkt effekt av att Sverige gick med i EU för ungefär 20 år sedan. Tidigare internationella förändringar som märks i det halländska djurbensmaterialet är t.ex. att det finns kalkoner i Halland bara några årtionden efter att Nordamerika upptäckts av Columbus.

Katalog över djur i halländsk jord

Denna del av boken utgörs av en katalog över de allra flesta osteologiskt bestämda djurfynd som gjorts i Halland utanför städerna. Katalogen går igenom art för art. Den tar upp de enskilda fyndplatserna men går egentligen inte in på de enskilda fynden då t.ex. möjligheten att beräkna minsta mängd individer utifrån benmaterialet i de flesta fall är mycket begränsad i Halland.

Katalogen är tredelad. Den första delen tar upp tamdjuren, den andra hög-

vilt inklusive rådjur och den tredje småvilt. I dagens lagstiftning klassas rådjur som småvilt men i de tidigaste lagarna i området var rådjur högvilt och jag har därför sorterat in dessa som högvilt.

Tanken med kapitlet är att det skall kunna fungera som en referens katalog för den som vill kunna jämföra resultat från andra områden eller kanske nya halländska material med det som redan finns. Den skall kunna fungera som en ingång för den som vill arbeta vidare med enskilda djurarter. Eftersom jag försökt att skriva några rader om djurens kulturhistoriska roll generellt kan katalogen också fungera som en hjälp att tolka innebörden av nya eller befintliga material på ett snabbt och enkelt sätt.

Katalogen kan även användas för att jämföra med hur det ser ut idag. Idag är älgen ett självklarare inslag i naturen än kronhjorten. Rådjur är nog det hjortdjur vi i södra Sverige ser oftast, men få känner till att de vi har idag är mindre i storlek än de som fanns för bara 700 år sedan. Vår förvaltning av rådjuren har varit minst sagt missgynnsam även om arten som sådan har ökat i mängd. Garfågeln har vi lyckats utrota helt, kanske bidrog stenålderns jägare i Väröbacka till det... Idag är det få som skulle komma på tanken att fälla en kungsörn, men på bronsåldern gjordes det och den fick följa med den dode i graven. Att man jagade bäver i de halländska åarna på järnåldern är något att reflektera över nu när bävern är på stark frammarsch och så sent som 2011 rapporterade radio P4 Halland om en överkörd bäver i just Tölö. Det var första fyndet av bäver i Halland sedan 1800-talet. Det är värt att påpeka att delar av katalogen är skrivna för andra sammanhang och har ett avvikande språkbruk, jag valde att inte åtgärda detta då det egentligen inte spelar speciellt stor roll för en katalog. Jag valde att prioritera att boken och resultaten blev tillgängliga. 🌸

brunn, fsv. *brunder* = isl. *brunnr*, da. *brønd*, av germ. **brunna-*, (liksom t. ex. knut, läpp) uppkommet ur synkoperade kasus av en n-stam **brunan-*; jfr got. *brunna*, fsax., fhty. *brunno* (ty. *brunnen*), källa, brunn, ags. *brunna*, *burna* (eng. *bourn*, bäck), enl. vanligt antagande av germ. **brunnan-*, genom sammansmältning av **brunan-* o. det synkoperade **brunn-* (i t. ex. gen. plur.); jfr dock Brugmann IF 37: 252; även ie. rot med betyd, 'sjuda, koka', besl. med likbetydande grek. *phréar* (genit. *-ātos*, av ie. **bhrēu-*) samt med *brinna*. — Jfr till betyd, fgu. *saupr*, brunn, osv., till sjuda.

(Hellqvist 1922, uppslagsord Brunn)

DEL 1

Brunnar och vatten

Hösten 2011 hittades ett par brunnar i samband med en undersökning av järnåldersboplatsen Tölö RAÄ 130 i norra Halland. Nu är Halland inget område man förknippar med förhistoriska brunnar. Är man intresserad av brunnar i Götalandskapen så finns det gott om sådana inte minst i Skåne. Att man finner brunnar i Västsverige uppfattas generellt som relativt ovanligt och i Halland näst intill exceptionellt (t.ex. Carlie 1999, Streiffert 2005).

Eller är det verkligen så?

Finns det så få brunnar i Halland att de som påträffades vid 2011 års undersökning av Tölö RAÄ 130 är berättigade att lyftas fram som ett unikum vilket jag gjorde på en internationell konferens (Settlements, burials and society. Göteborg 2013-02-12)? För att reda ut detta kommer denna text att dels utforska de båda brunnarna på fornlämningen 130 i Tölö socken, och dels sammanställa samtliga arkeologiskt undersökta och avrapporterade brunnar från hela Halland. Brunnarna kommer senare i boken att användas för att resonera kring och dra några viktiga slutsatser kring djurhållningen i området under äldre tid.

Men vi börjar någon annanstans, vi börjar med förutsättningen och syftet med brunnen.

Vatten

Vatten är en förutsättning för allt liv. Vi människor, likväl som de djur vi omger oss med, behöver friskt färskt vatten. Alla levande varelser gör det.

Tillgången på vatten spelar in när man utnyttjar landskapet. Antingen kan man utnyttja grundvatten som man kommer åt genom att gräva sig till det, eller så väljer man i ytan tillgängligt vatten vilket även innefattar uppsamling av regnvatten. Tacitus beskriver i sin *Germania* (kap 16) att folken i Germanien valde sina boställen *colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit* vilket innebär att de bosätter sig enskilt där de trivs i närheten av källa, skog och fält (*Reallexikon der Germanische Altertumskunde band 4*. Uppslagsord Brunnen).

Vad gäller forskningen om vatten i arkeologiska sammanhang är det ett tämligen lågutforskat ämne, eller snarare, det är reducerat till sjöresor, bevattning, symbolism och klimat (Normark 2012). Som ett stöd för denna tes kan nr 11 av *Current Swedish Archaeology* lyftas fram, temat där är vatten (water – resource, regenerator, communicator). Där diskuteras vatten, men om artiklarna innehållsmässigt dras till sin spets kretsar allt kring vattnets symboliska och inte praktiska betydelse. Undantaget är en enda artikel om just bevattning.

Karl-Johan Lindholm har utgått från förhistoriska brunnar i sin avhandling om boskapsköttande i Kalahari. Han driver tesen att man utifrån förekomsten av förhistoriska brunnar kan se vilka delar av Kalahari som boskapskötsel varit av störst betydelse i förhistorisk tid. Arkeologin i södra afrika har utgått från neolitiska eller pastorala paket (vilket innebär att de använder ett konventionellt arkeologiskt material; ben från tamboskap och keramik som proxydata för pastoralism), en studie av brunnar utgår snarare ifrån den

pastoral adaptation eller ekologin. Tillgång till vatten och torrlandsbetet är den största begränsningen för pastoralism i torra områden, brunnar kan vara hyfsat tydliga arkeologiskt, därför är brunnar värdefulla som arkeologiska indikationer för pastoralism (Lindholm 2006, 2009). Jag har själv funderat i liknande banor kring områden med dåliga odlingsförhållanden där man självklart väljer att utnyttja den försörjningsstrategi som är bäst lämpad, inte sällan landar då tonvikt på djurhållning (Hägström 2007a). Det hela handlar alltså om att analysera ett område utifrån dess ekologiska förutsättningar.

Håkan Aspeborg kan användas som ett exempel på hur man vid en arkeologisk analys och beskrivning av en plats kan lyfta in vattenförsörjningen som en praktisk parameter i tolkningen. För en gård i Ramlösa konstaterar Aspeborg att det i anslutning till den finns vatten såväl i en bäck som i en våtmark. Därtill finns två brunnar på platsen, men dessa är ”något osäkra då de inte var skonade och förhållandevis grunda” (Aspeborg 2002:261). Genom att lyfta fram närvaron av ett par brunnar, kompletterade med naturliga vattenkällor visar Aspeborg hur vattenförsörjningen säkrats.

Vad gäller Hallands vatten så har mycket hänt genom åren. Utdikning av våtmarker och omläggning eller kulvertering av mindre vattendrag har varit extrem. Utdikningarna, eller torrläggningarna som de också kallades, finner vi med början i 1700-talet i de historiska källorna. Då skedde de på lokala byinitiativ. 1842 kopplades torrläggningen till statliga stöd och bidrag. Bara 1800-talets statsunderstödda utdikning skapade 8000 tunnland ny åkermark. Att torrlägga våtmarker var attraktivt, de torrlagda ytorna gav i de flesta fall

Idag råder det en stor brist på våtmarker och öppna vattenspeglar i Halland. Kulturmiljö Halland arbetar därför återkommande med att kontrollera områden där nya vattenspeglar skall anläggas eller gamla återskapas. På bilden har utbredningen av en planerad vattenspegel i Påarp, öster om motorvägen i Laholms kommun, markerats. Foto & digital bearbetning: Leif Häggström

betydligt bättre korntal än de gamla åkrarna. Trots detta var godsägarna senare med att vidta utdikningsinsatser än bönderna (Wiking Faria 2009:158, 392f). Intressant för Hallands del är att många platser som hade vatten förr inte har det idag. Därför måste man initialt söka forntidens vattentillgång för ett område via äldre kartmaterial.

För att exemplifiera omfattningen av vattenytornas och vattenspeglarnas försvinnande i Halland kan vi börja med den för artikeln aktuella undersökningen av Tölö fornlämning 130, som var en gård brukad under förromersk järnålder till folkvandringstid med tyngdpunkt i yngre romersk järnålder och folkvandringstid. I dagsläget finner man på kartorna att det är lite drygt 300 meter till en mossmark norr om fornlämningen och ungefär lika långt till en bäck söder om fornlämningen. Studerar man de historiska kartorna syns i såväl den ekonomiska kartan från 1965 som i äldre kartor att mossmarken norr om fornlämningen varit betydligt större. Vid samtal med äldre boende i området visade det sig att det periodvis till och med funnits en öppen vattenspe-

Bild tagen över boplatzen på Tölö RAÄ 130, i bakgrunden ansas den närliggande utdikade våtmarken markerats. Foto och digital bearbetning Leif Häggström.

gel i mossen när sagesmännen var barn. Beroende på vilken storlek man anser att våtmarken haft kan man minska avståndet med 50–100 meter mellan vatten och fornlämning. Avstånden är fortfarande sådana att det är genomförbart att transportera hem vatten för en gård med människor men knappast om man stallar upp en större djurbesättning. Tyvärr undersöktes aldrig vare sig våtmarken eller de närmast liggande ytorna arkeologiskt i något skede av projekteringen, så vi vet inte om där finns dolda konstruktioner för att underlätta t.ex. vattenhämtning eller om där fanns spår efter annat bruk av våtmarken – inte minst rituella handlingar hade varit intressant att försöka spåra (jfr Carlie 2009). Järnålderns rituella bruk av småsjöar och mossmarker finner vi spår av på olika håll i Halland. Mest känt torde offren i Käringsjön i närheten av Nissan vara (Arbman 1945). Ett betydligt mer närliggande fynd är det av en lansspets från förromersk järnålder funnen i en mosse i närheten av Onsala kyrka (Nicklasson 1997).

För att förstå vattnets praktiska betydelse bör man fundera över vad tamdjur kräver i fråga om vatten. Ett nötkreatur behöver idag runt 50 liter vatten per dygn, en lakterande ko betydligt mycket mer och ett ungdjur något mindre. Vuxna grisar dricker runt 10 liter per dygn medan får ligger på knappt 8 liter per dygn. Sedan varierar vattenbehovet självklart med temperatur och vilket foder djuren får (Se vidare Vatten till husdjur, Jordbruksverket). Att hämta vatten till en gårds fulla behov är med andra ord ett omfattande arbete, hur omfattande det är beror givetvis på husdjurens sammansättning och mängd. Detta perspektiv kan man utforska ytterligare. Jag går vidare genom att resonera kring hur djursammansättningen såg ut på boplatsen Tölö fornlämning 130, detta görs lite kort nedan och utvecklas i en senare del av boken.

Husdjuren

Vid undersökningen av Tölö fornlämning 130 hittades ett för halländska mått mätt förhållandevis rikligt benmaterial. Rikligt innebär i det här fallet 3,3 dl brända ben med en vikt på knappt 200 g. Ungefär en fjärdedel gick att artbestämma. De artbestämda benen utgjordes får och nöt, med en försvinnande liten andel får (blott 2%).

Under grävningens gång påträffades också en handfull ben som inte var brända. Dessa vägde ungefär 100 g. Fördelningen där är nöt 82%, gris 14% och får 3% samt några obestämda fragment i form av emalj från kindtänder från idisslande djur. De obrända benen hittades primärt i en av brunnarna, men det är inte fråga om några offer utan snarare om skräp (Kloo Andersson 2012, jfr Nilsson 2009:88ff). Hur man än vänder och vrider på benmaterialet så är spåren av nötboskap i förkrossande majoritet i förhållande till övriga arter.

Miljön speglat i arkeobotaniken

Djurbenen ger vid handen att det framför allt funnits nötkreatur på gården. De historiska kartornas (t.ex. enskiftet 1823 och laga skiftet 1839) rika ängs- och slåttermarker och fåtaliga åkrar runt om platsen gör att man lätt kan föreställa sig att bete föregått äng. Inte minst på maderna ner mot Söderån som ligger sydost om boplatsen och att åkrarna är belägna på dalens åsryggar, som antagligen var de torraste markerna.

De vegetationshistoriska analyserna ger vid handen att det funnits gott om kulturmarker i omgivningen. Givetvis finns där spår av träd men det har definitivt inte varit frågan om ett beskogat landskap utan snarare ett varierat kulturlandskap.

Vatten på boplatsen

Vi kan alltså konstatera att det var en bit att gå om än inte jättelångt om man skulle ordna vatten till boplatsen annat än ifrån en brunn. Vi kan också konstatera att de djur som man höll på boplatsen var sådana, främst nötkreatur, som kräver mycket vatten per dygn för att trivas och inte minst för att idisslarnas matsmältningssystem skall fungera korrekt. Nu kan man i och för sig diskutera hur djuren hölls men den gängse uppfattningen i arkeologin är att stallning infördes i Västsverige under äldre järnålder. Det är dock viktigt att poängtera att införandet av fåhus inte har klimatologiska förklaringar utan snarare hänger samman med idéer kring hur djurhållning skall bedrivas (t.ex. Myrdal 1984, Pedersen & Widgren 1998:256ff, 426f). Man kan även tänka sig att stallning av djur uppkommer som ett svar på ökad aggression i samhället. Aggression som bland annat tar sig uttryck i boskapsstölder vilket skulle kunna motivera

att man ökade skyddet för sina djur. Att inslaget av vapen i gravar och offer ökar under romersk järnålder är ett faktum (jfr Häggström 2007b:171). Jag kommer att återknyta till frågan om stallning lite senare i boken.

Jag har i en tidigare artikel resonerat kring arbetsuppgifter på en förhistorisk gård. Utifrån etnologiska analogier och historiska källmaterial föreslog jag då att vattenhämtningen sköttes av fria kvinnor, kvinnliga trälar samt barn. Jag föreslog även, utan att egentligen tänka efter, att vattnet hämtades eller på annat sätt fanns tillgängligt på gården trots att det då aktuella exemplet helt saknade brunnar och vattenhål. Så här i efterhand inser jag att jag gravt underskattade vattenhämtningens omfattning och betydelse som arbetsuppgift i det förhistoriska samhället (Häggström 2007b).

Att man inte har funnit brunnar på de Halländska boplatserna i någon nämnvärd utsträckning tidigare beror då rimligen på att man haft tillgång till vatten på annat sätt i närheten. Att det varit så på många håll i Halland är inte otroligt med tanke på de tidigare nämnda uppgifterna om utdikningens omfattning.

Brunnar

Brunnen som arkeologiskt objekt har fått lite olika uppmärksamhet genom åren. Lite generellt kan man med fog hävda att brunnar först började undersökas på allvar i och med att maskinell totalavbaning infördes i den svenska arkeologin. Detta gjorde att man på ett mer systematiskt sätt kunde identifiera dem, tidigare hittades brunnarna av ren slump (jfr Ullén 1995).

Brunnen i det arkeologiska sammanhanget är en anläggning med många funktioner. Brunnar har inledningsvis använts för vatten, men efterhand brukar de överges. Ofta har det att göra med att den rasar in och inte längre drar vatten. Då övergår brunnen till att bli en grop i vilken man slänger skräp och dumpar massor (Ullén 1995).

Genom att brunnen är fuktig så är den också syrefattig, detta gör att bevarandeförhållandena för organiskt material brukar vara bra i brunnar. Det är inte ovanligt att såväl trä som andra organiska material påträffas, därtill brukar brunnen ha utmärkta bevarandeförhållanden för arkeobotaniskt material varvid analyser av sådana material brukar vara mycket givande (Engelmark 1995; Ranheden 1995).

Brunnen kan ha lite olika utseende. I botten brukar det finnas ett brunnskar, en fördjupning som ibland är fodrad med trä, ibland stensatt eller kallmurad och ibland helt obehandlad. Ner till brunnskaret kan det löpa ett schakt, ibland rakt och ibland trattformat. Ibland är brunnskaret en vid tratt ibland en smal. Om brunnen har ett schakt brukar den vara lite djupare. Ingen arkeologiskt undersökt brunn i Halland har ett uppmätt djup på mer än sex meter, oftast är de inte ens en meter djupa. Oftast är brunnarna trattformade i toppen, men inte alltid. Trattformen gör att många brunnar initialt tolkas som presumtiva grophus då form och storlek gör att denna tolkning ligger nära till hands. Sammanfattar man brunnstyperna grovt så finner man följande konstruktioner där den gemensamma nämnaren är att de drar eller samlar upp vatten:

- **Konisk.** Flera brunnar har en konisk form. Ju djupare och tvärare väggarna är desto större chans är det att brunnen varit stadgad med någon form av innankonstruktion. Oftast stenar men även skiftesverk i trä förekommer. 24% av de halländska brunnarna har konisk form.
- **Trattformad.** De trattformade brunnarna är grävda som en tratt i toppen för att i mitten smalna av i ett brunnskar. Tratten är ofta 3–5 m i diameter och misstas i många fall för grophus. Tratten kan vara grävd i steg eller nivåer för att underlätta hämtandet av vatten. Brunnskaret är oftast ungefär 1,5 m i diameter. Djupet varierar från någon till flera meter. Ju djupare den är desto vanligare är det med stärkande konstruktionsdetaljer, oftast sten. 43% av de halländska brunnarna är trattformade.
- **Grop.** Denna konstruktion är en uppsamlingskategori av olika grävda gropar som drar vatten. Gemensamt för dem är att de saknar närmare konstruktionsdetaljer. Ofta är de uppåt 3 meter i diameter och runda eller oregelbundet ovala till formen. Djupet är sällan mer än någon meter. 33% av brunnarna i sammanställningen är i själva verket vattenhål.

Brunnarna i Tölö

Det fanns två brunnar (vattenhål) på boplatzen Tölö RAÄ 130. De är tämligen olika till utseende men har den likheten att de båda är flacka och fungerar väl som vattenuppsamlare.

Den första brunnen som hittades var A10463. Först tolkades den som ett kulturlager sedan som ett grophus. När en provruta togs upp i anläggningen visade det sig efter att tag att komplikationer tillstötte, komplikationer i form

av vatten. Grävandet av rutan avbröts och vi snittade gropen med hjälp av grävmaskin. Det visade sig vara en skålformad ungefär 1 m djup grop med större stenar i ytterkant och i vars botten ett brunnskar dök upp. Brunnskaret hade trattformade väggar och flat botten. Botten var nedgrävd ytterligare 0,7 m. Den överliggande skålformade nedgrävningen hade en antydning till att vara grävd i nivåer/steg för att vattnet i brunnskaret skulle bli lättare tillgängligt.

I brunnskaret hittades en hel del intressanta fynd. Där fanns bortåt 20 kg trä varav mycket var bearbetat men inte i egentlig mening föremål. Där fanns

*Brunn A10463.
Brunnen är
närmare 2 meter
djup.
Foto och digital
bearbetning: Leif
Hägström.*

*Snörstump hittad i
brunnen A10463.
Foto: Leif Häg-
ström*

Brunn A17917 var mindre än brunn A10463. Den har snarare karaktären av ett grävt vattenhål, men då funktionen är vattenuppsamling har jag valt att kalla den brunn.

Foto: Leif Häggström

ben och tänder, läder samt ett par snörstumpar och finkeramik. Keramiken utgjordes av såväl skärvor som en nästan intakt liten skål som har rymt ungefär 1 liter. Lyfter man blicken en aning finner man snabbt att mer eller mindre intakta keramikkarl är vanliga offerfynd i brunnar och att de kan tolkas som en del i en utbredd brunnskult (Müller-Wille 2002:139).

Brunnskaret verkar ha fyllts igen genom naturlig erosion och allmänt slarv. När brunnskaret hade eroderat igen och inte längre var ett fungerande vattenhål har den större gropen medvetet och systematiskt fyllts ut med skräp, inte minst skörbränd sten.

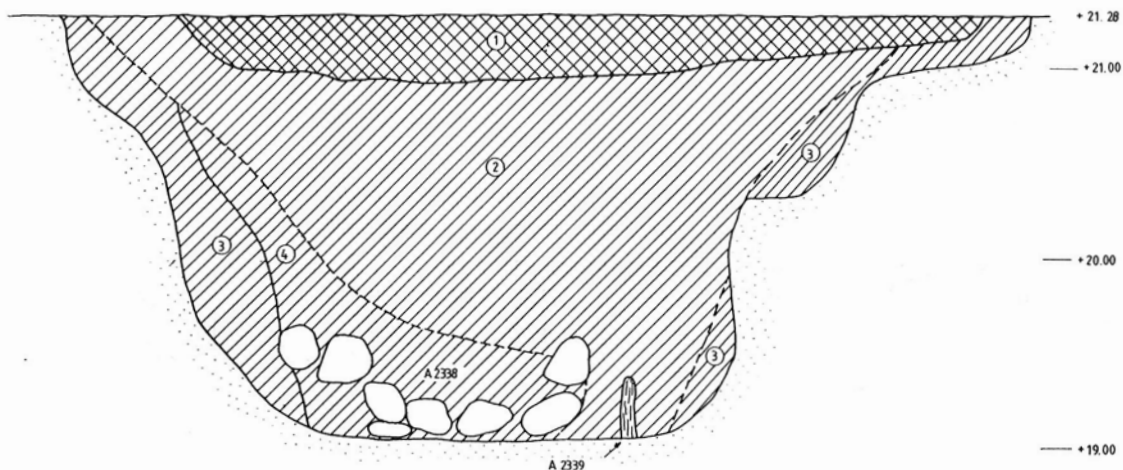
Den andra brunnen, eller kanske snarare vattenhålet, fick beteckningen A17917. Även denna anläggning grävdes inledningsvis som om den vore ett gropus. Vattenhålet utgjordes av en skålformad oval nedgrävning, den var tre respektive fem meter i sida. Djupet var knappt en meter. Fynd hittades framför allt i de övre lagren i vattenhålet. Det nedersta lagret utgjordes primärt av sten och sedimenterad lera. Ett fynd som sticker ut lite är en rabbad keramikskärv som hittades i botten av vattenhålet. Den kan dock inte anses datera anläggningen utan är snarare ett kontextlöst lösfynd som hamnat i botten av vattenhålet.

Brunnar i Halland

Om vi lämnar de specifika brunnarna i Tölö för en stund och istället ser till den totala mängden brunnar i Halland så uppgår dessa till 34 st fördelade på 15 olika platser. För att finna brunnarna har samtliga arkeologiska rapporter i Kulturmiljö Hallands arkiv gått igenom översiktligt. Ord som brunn, vattenhål och liknande har sökts upp bland rubriker och i anläggningslistor. Antagligen finns det ytterligare en handfull brunnar att lägga till men de som listas senare i texten utgör lejonparten av alla undersökta brunnar i Halland.

De halländska brunnarna visar upp vissa mönster i sammanställningen. Till att börja med finns nio av tio på en boplat, de övriga finns i anslutning till åkermark. En brunn finns i anslutning till såväl gravplats som boplat.

Hälften av brunnarna har ett djup på max en meter, en fjärdedel av brunnarna har ett djup på mellan en och två meter. En tiondel har inte grävts till botten och övriga är mer än 2 meter djupa.

Lagerbeskrivning

- 1 Brunsvart, humös, något sotig sand med enstaka inslag av kolstänk
- 2 Ljusbrun, humös, något flammig och sotblandad sand, omrörd
- 3 Brungul, humös, något flammig sand, omrörd
- 4 Brungrå, humös något flammig sand, omrörd

Brunnen A2338/A2339 från boplatzen Laholms lfs RAÄ 197. Viking & Fors 1995

Ju yngre platsen är desto större chans är det att det finns en brunn på platsen. Knappt 40% av brunnarna är medeltida. En tredjedel av brunnarna är från järnålder och en enda är från bronsålder. De kvarvarande är antingen odaterade eller så har de klassificerats generellt som förhistoriska. Järnåldersbrunnarna fördelar sig jämnt mellan yngre och äldre järnålder, men då skall man hålla i minnet att den yngre järnåldern är kortare än den äldre. Man skall även vara medveten om att många av de brunnar som tas upp i tabellen inte fått någon specificerad datering i den rapport varifrån uppgifterna hämtats, rapportskrivaren har alltså undvikit att ta ställning till brunnarnas ålder. Utifrån sammanhanget kan man sluta sig till att de flesta av de odaterade brunnarna rimligen är medeltida alternativt från yngre järnålder.

Den generella halländska brunnen påträffas med andra ord på en medeltida gård och är inte ens en meter djup. Man kan på goda grunder anse att vattenhål är en bättre benämning än brunn i dessa fall. Ordet källa kan man knappast använda då det antyder att det finns ett naturligt vattenflöde i anläggningen. Detta fenomen har i princip inte noterats i fråga om de halländska brunnarna.

Kvartärgeolog Mats Regnell står på botten av brunnen A10463 och kikar upp. Foto: Leif Häggström.

Nästa uppslag: Tabell över brunnar i Halland. Tabellsammanställningen baseras på en genomgång av samtliga rapporter i Kulturmiljö Hallands arkiv. Alla rapporter från arkeologiska projekt beslutade av länsstyrelsen skall tillsändas arkivet, i praktiken sker detta inte. Tabellen tar upp de brunnar som avrapporterats och genom en kontroll i rapporternas innehållsförteckning snabbt identifierats vid en genomgång som avslutades i augusti 2013. Icke avrapporterade brunnar samt nyligen undersökta brunnar har inte tagits i beaktande. Brunnarna är sorterade sockenvis utifrån fornlämningsnummer. Sammanställningen gjordes hösten 2013 utifrån vid det tillfället tillgängliga rapporter.

Plats	Objekt	Kontext	Datering	djup	Konstruktion
Eldsberga raä 121	A195, brunn 1	Medeltida gårdstomt	Före 1450 e.Kr.	3 m	25 Skiften huggna stenar. Konisk form.
Eldsberga raä 121	A164, brunn 2	Medeltida gårdstomt	1250–1450 e.Kr.	3+ m	Dubbla väggar i otuktad sten. Konisk form.
Laholms lfs raä 197	A1999	Gård	Medeltid	1,45 m	Antydan till brunnskar i botten, stenskott. Kallmurad, huggna stenar.
Laholms lfs raä 197	A2338	Gård	Medeltid, äldre än A2339	2,2 m	Trattformat, några "steg" på ena sidan. Stensatt brunnskar.
Laholms lfs raä 197	A2339	Gård	Medeltid. ¹⁴ C 1220–1270 ekr. Dendro 1290–1292 ekr		Skiftesverk, 0,8x1 m. Hörnstoplar och plankor bevarade. Ek.
Laholms lfs raä 201	A462	Boplats	¹⁴ C, 1170–1270 e.Kr.	2 m	3X3 m trattformat ner till brunnskar som var stenskott.
Onsala 327	A1834	Boplats & gravplats	Förhistoria	ca 1 m	Trattformat.
Skrea raä 193	A55	Boplats / åker		0,3 m	0,7X0,5 m stor i ytan.
Skrea raä 193	A5790	Fossil åker	>Äldre järnålder	1,1 m	Cirkel med skarp kant.
Skrea raä 193	A3282	Fossil åker	>Äldre järnålder	ca 1 m	
Skrea raä 193	A5776	Fossil åker	>Äldre järnålder	ca 1 m	
Söndrum raä 98	A8216	Gårdsmiljö	Vikingatid–tidigmedeltid	?	Oval grävd grop.
Söndrum raä 98	A10529	Gårdsmiljö	Vikingatid–tidigmedeltid	1 m	Oval grävd grop.
Trönninge raä 21	A8	Boplats	Järnålder	0,6 m	1 m diam, grävd grop.
Tvååker 203	A261	Boplats	Nära hus från mellersta bronsålder	>1,3 m	4X3 m stor, trattformat. Vattenfylldes och har ej grävts i botten.
Tölö 130	A10463	Gård	Romersk järnålder – folkvandringstid	1,8 m	Trattformat med koniskt brunnskar.
Tölö 130	A17917	Gård	Romersk järnålder – folkvandringstid	0,8 m	Skålformad nedgrävning, 3,5 m diam.
Tölö raä 173	A6617	Gårdsmiljö		0,8 m	Rundoval, grävd försänkning, c 5 m diam..
Tölö raä 173	A26689	Gårdsmiljö	Medeltid	1,2 m	Flätverk (ek, fur, löv) med kantstenar.
Tölö raä 173	A27647	Gårdsmiljö		?	Rundoval, grävd c 3,5m diam
Tölö raä 173	A13360	Gårdsmiljö		1 m	Trattformat
Tölö raä 173	A17969	Gårdsmiljö		1 m	Rundoval grävd, ca 3 m diam.
Tölö raä 173	A15035	Gårdsmiljö		0,8 m	Rundoval, grävd, ca 3,2 m diam.
Tölö raä 173	A157	Gårdsmiljö	Äldre vendetid	1 m	Rundoval med trattformat nedgrävning
Tölö raä 173	A196	Gårdsmiljö	1030–1290 e.Kr.	1,3 m	Rundoval med trattformat nedgrävning. Antagligen skodd med organsikt material.
Tölö raä 173	A476	Gårdsmiljö	Vikingatid – tidig medeltid	0,95 m	Rundoval med trattformat nedgrävning
Tölö raä 173	G12	Gårdsmiljö	Medeltid?	>0,6 m	Rundoval med konisk nedgrävning
Tölö raä 173	G17	Gårdsmiljö	Medeltid?	>0,85 m	Rundoval med konisk nedgrävning
Tölö raä 173	B232	Gårdsmiljö	Tidig medeltid	1,2	Rektangulär grop (4,3x3,5 m) i svacka
Tölö raä 212	200547	Boplats		0,9 m	1 m diam
Veinge raä 326	S13651	Medeltida gårdstomt	Före 1150–1250 e.Kr.	6 m	Stenskodd
Värö raä 319	A43	Boplats	300–450 e.Kr.	1,2 m	Oregelbunden, trattformat nedgrävning
Ysby raä 56	A1723	Boplats	Äldre järnålder	1 m	Oregelbunden 2x3 m, kraftig fördjupning i mitten. Trattformat profil.
Ås raä 160	A9	Boplats	Järnålder?	>0,8	Rektangulär nedgrävning 6,5x5,5,

Fyllning & fynd	Övrigt	Referens
Enhetlig fyllning – igenfylld vid ett tillfälle?		Deutgen 1991, Deutgen & Åkesson 1991
Jämn lagerföljd (flygsand?). Äldre rödgods.	Stenlagd "väg" fram till brunnen.	Deutgen 1991, Deutgen & Åkesson 1991
Varviga lager, inrasad i kanten.		Viking & Fors 1995
Inrasad, antagligen ursprungligen 1,5–2 m i diam	Kloss inpå A2339	Viking & Fors 1995
	Kloss inpå A2338	Viking & Fors 1995, Andersson 2009
Vagnshjul av trä i botten, ¹⁴ C-daterat.		Munkenberg 1996
Svart svämsand. Fynd av keramik, tväreggad spets, avslagskärna, avslagskrapa.		Westergaard 2004
	Sand med mkt. organiskt material, sten i botten.	Ryberg 1996
Torv, sten, skärvig sten samt trä.	Låg prio	Svensson 2006
	Låg prio	Svensson 2006
	Låg prio	Svensson 2006
Humös sand.		Wranning 2010
Flammig grusig sand.		Wranning 2010
Stensatt.	Fyllning av grå sand. Fynd av keramik och brända ben.	Carlie 1995
Stenskodd från 1 m djup.	Lerblandad sand, inget recent material.	Nordin 2008
Trä och keramik i boten. Tre igenfyllnadslager.		Häggström 2014
Tre tydliga igenfyllnadslager.		Häggström 2014
Grävd sänka, flera lager.		Stibéus 2004
Sekundärt igenfylld med sten och avfall.	Svartgods i övre lagren.	Stibéus 2004
Stenfylld, ej grävd.		Stibéus 2004
Kulturlager i botten, avfallslager.		Stibéus 2004
Igenfylld med påförda lager. En spik hittades.		Stibéus 2004
Ett lerlager i bootten, innehöll trärester. Därövan avfallslager.		Stibéus 2004
¹⁴ C-datering av hästben. Medvetet igenfylld med stora stenar.		Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997
¹⁴ C-datering av träpåle (al) som stått i brunns kant.		Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997
	Kopplas till A196 tidsmässigt.	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997
Kulturlager, sot skärvig sten. Ganska mycket ben.	Började vattenfyllas så grävandet avbröts.	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997
	Lågprioriterad.	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997
Kulturlager, hassel, ek.	Grop för uppsamling av grundvatten och regnvatten.	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997
		Artelius & Nordin 2007
10 Igenfyllningslager, 3 svämsandslager.	Daterande keramikfynd i toppen.	Håkansson 2008, 2011
Stenskott brunnskar.	Varvig fyllning, två tydliga lager. Det nedre tolkas som fyllnadsmaterial som rasat ut från väggen.	Ryberg 1997
Tydligt brunnskar.	Varvig med 6 lager. Ett igenfyllnadslager med skörbränd sten. På platsen hittades 6 romerska denarer.	Westergaard 1993
Ev stenkantat brunnskar.	Igenfylld, minst 4 lager. Vattenfylldes och grävdes aldrig till botten.	Bramstång 2000

En brunn med ett speciellt fynd

34 brunnar och vattenhål, det är inte speciellt mycket. Få brunnar har utnyttjats ordentligt som den källa till kunskap de trots allt är, få har alltså analyserats avseende exempelvis arkeobotanik. Men där finns ett och annat kulturhistoriskt guldkorn bland brunnarna. En som skiljer ut sig ordentligt från de övriga undersöktes 1993 i Laholm. Det rör sig om en medeltida brunn på Laholms lfs RAÄ 201.

Själva platsen utgörs av en medeltida gård med bland annat en brunn. Ett träfynd i botten av brunnen daterades till 1170–1270 e.Kr., och detta träfynd är i sig ett tämligen unikt fynd. Brunnen såg vid avbaning ut som två 3x3 meter stora kvadrater placerade i kryss. Två olika nedgrävningar kan man tolka dem som. Den äldre från grävandet av brunnen och den yngre med fyllning från när brunnen övergivits. Brunnen var kallmurad av sten men endast de understa sex skiftena var intakta, de övre hade rasat in. Stenarna som man

Vagnshjulet från Trulstorp in situ. Foto Rune Bark.

använt för att stadga upp brunnen var 0,1–0,5 m stora, dvs av mycket varierande storlek. Ungefär två meter ner i marken slutade brunnen. På botten låg ett vagnshjul i trä på vilket stenskoningen placerats. I rapporten föreslås att hjulet kan ha förhindrat bottenlera att slamma upp (Munkenberg 1996). En alternativ tolkning skulle kunna vara att hjulet förhindrar sättningar i leran. Man kan även tänka sig att hjulet är en form av offer. Hjulet symboliserade tidigt solen. Att likna solen vid ett hjul är helt logiskt, vet man inte att solen är rund utan tror att den är platt så förefaller den rulla fram över himlen.

Vagnshjulet var 0,85 meter i diameter. Totalt hittades rester av sex ekrar men inget nav. I konserveringsrapporten konstateras att hjulet är kraftigt slitet, det verkar ha rullat mot exempelvis en väg. Någon egentlig vedanatometisk analys har inte gjorts men vid konservering ansåg man att ekrarna sannolikt var av ek medan hjulkroppen var av gran.

Fyndet av vagnshjulet i brunnen visar på ett par intressanta fenomen. Det visar även att man tämligen systematiskt fann nya användningsområden för uttjänta föremål. Recycling eller återbruk kanske vi skulle kalla det idag. En andra intressant aspekt på fyndet är att brunnar kan bevara föremål som förr var vanliga men som i dag är mycket ovanliga som fynd. Vagnshjulet är ett exempel, ett annat betydligt mer oansenligt är fyndet av ett par repbitar i den ena brunnen på Tölö RAÄ 130.

Vikten av brunnar

Fynd görs som sagt i många brunnar. Men vad har brunnen egentligen för betydelse utöver den rent praktiska, som en plats där man kan hämta vatten?

Vi behöver inte röra oss långt i vare sig tid eller rum för att finna brunnar helt integrerade i världsbilden. Brunnar som blir en förutsättning för allt. I Den poetiska Eddan vers 19 står det:

En ask vet jag stå, Yggdrasil heter den
dess höga stam är stänkt med vitgrus;
dädan kommer dagg som i dalar faller,
grön står asken vid Urds brunn alltid.

Världsträdet Yggdrasils tre rötter sträcker sig till olika källor. Källorna låg i Asarnas värld – Urds brunn, i underjorden Nifelheim – Verglemer, samt i jättarnas värld Jotunheim – Mimers brunn (Näsström 2002:29, jfr Wikipedia uppslagsord Urds brunn, Mimers brunn, Verglemer).

Urds brunn, Urdabrunn, eller ödesbrunnen. Det är vid den som nornorna Urd, Skuld och Verdandi spinner sitt garn. Eller rättare sagt. Urd kardar, Skuld spinner och Verdandi kapar garnet. Det är inte vilket garn som helst, det är ett garn som symboliserar varje människas liv. Nornorna har även till uppgift att ösa vatten ur brunnen över trädet. Tydligare än så blir inte bilden av livets koppling till vatten.

Men Urds brunn är inte den enda i den forna seden. En annan viktig brunn är Mimers brunn, vishetens brunn. Det är i Mimers brunn Oden, allfadern, lägger sitt öga för att uppnå vishet och för att kunna se allt. Är det som en direkt parallell till Odens offer som man skall se de offer vi ibland finner i brunnskulten? Identifierar vi ens rätt föremål som offer i denna bemärkelse? Och kan man identifiera en relation mellan det offrade och det man ville uppnå genom offret?

Den fornnordiska mytologins tredje brunn är Verglemer, eller Hverglemer. Detta är en viktig brunn, eller kanske snarare källa. Det är Verglemer som alla världens vattendrag härstammar från. Det ursprungliga källflödet får man kalla den. Verglemer får sitt vatten från hjorten Eiktyrners horn. Det är även i Verglemer som draken Nidhogg ruvar och gnager på Yggdrasils rötter. Kanske var det ett sätt att visa att brunnar är såväl livgivande som farliga.

Det var några rader om brunnarnas roll i världsbilden från en tid som ligger ett par hundra år efter det att Tölö-brunnarna slutade att användas. Nu är det åter dags att närma sig brunnens praktiska betydelse, vilket blir temat för nästa text i denna skrift. ❀

DEL 2

Stallning av djur

»Af uthus nämnas hos Snorre salerni (afstræde), stående på stolpar, med trapp-uppgång (rið), gethus (geitahús), svinstiga (svinabæli), lador (hlaða, kornhlaða) och hjelma, træskjul för hö och säd (hjálmr, heyhjálmr, kornhjálmr) samt hus för kreaturen. (Hildebrand 1869).«

I standardverket *Det svenska jordbrukets historia* del 1 presenteras ett diagram över antalet båsplatser från järnålderns mitt. Antalet båsplatser varierar då från 4 till 24 med ett medelvärde på ett drygt dussin. Stalldel i hus betraktas i princip som en standardföreteelse (Pedersen & Widgren 1998:426f). Frågan om stallningens införande och omfattning har dryftats fram och tillbaka länge. En sak som det inte råder någon tvekan om är att det förekommit, om inte annat så har vi mycket konkreta belägg för detta i form av innebrända djur på ett par platser. Man måste vara på det klara med att stallningen inte är något som har en klimatologisk förklaring, den införs nämligen successivt med start i Mellaneuropa och företeelsen sprider sig därefter norrut. I sydligaste Sverige verkar stallningen dyka upp redan under bronsålder medan den i resten av södra och mellersta Sverige införs under äldre järnålder. Allt talar därför för att det är frågan om en syn på hur man skall hålla sina djur snarare än något som klimat och natur kräver (Pedersen & Widgren 1998:253ff).

Personligen är jag lite tveksam till stallningens omfattning så som den framstår i litteraturen och menar i min forskning att stallningens betydelse är något överskattad eller i vart fall felbedömd på ett generellt plan. Det finns

praktiska aspekter som gör att jag menar att man sannolikt i hög utsträckning höll djuren i någon form av utedrift större delen av året snarare än att hålla dem uppstallade. Undantaget är givetvis riktigt värdefulla djur samt sjuka individer (Häggström 2007).

Under barmarkssäsongen är det inga större problem att hålla betande djur. Problemen uppstår primärt under vintern och då handlar det om fodertillgång samt i någon mån tillgång till permanenta skydd, till exempel i form av fähus men det kan lika gärna röra sig om skyddande skogspartier. Fähusförekomst är i sig kopplat till en mängd frågor. Man skall vara medveten om att många djurslag, inte minst lokalt anpassade lantrasdjur, klarar sig bra vintertid med det skydd en dunge med barrskog kan erbjuda. Frågan kring stallning gäller alltså snarare fodertillgång än att man behöver ett skydd för djuren i sig (Kumm 2002). Jörgen Streiffert menar i sin avhandling att ”mer handfasta bevis för stallning saknas” i Halland (Streiffert 2005:73).

Foderfrågan har diskuterats på ett intressant sätt av Lennart Carlie som räknar på vilka volymer vinterfoder som behövs för att hålla den mängd stallade djur som så ofta presenteras i olika studier. Carlie räknar för enkelhetens skull med att det behövs ungefär 1 ton hö per djur och vinter. Ett ton lös-packat hö upptar 15–20 kubikmeter vilket innebär att den besättningsstorlek man normalt diskuterar, 10 djur, skulle kräva 150–200 kubikmeter hö. Detta skapar såklart praktiska förvaringsproblem som mycket sällan diskuteras (Carlie 1999:121, 2002). Samtidigt skall man vara medveten om att hö på en loge isolerar mycket bra vilket kan vara ett skäl så gott som något till att förvara vinterfodret i ett boningshus vars ena ända kan tänkas utgöras av en stalldel.

Inte bara foder

För att knyta an till det som inledningsvis nämndes i texten så är det inte bara vinterfoder som behövs för att uppstallade djur skall överleva vintern. 10 uppstallade kor kräver ungefär 500 liter vatten per dygn, än mer om de är lakterande (mjölkgivande). En del av vätskan tillgodogörs men väldigt mycket kommer ut i form av urin. Ett par hundra liter urin, i tillägg till dyngan, per dygn i samma byggnad som man bor förefaller relativt ohygieniskt även om huset må vara stort.

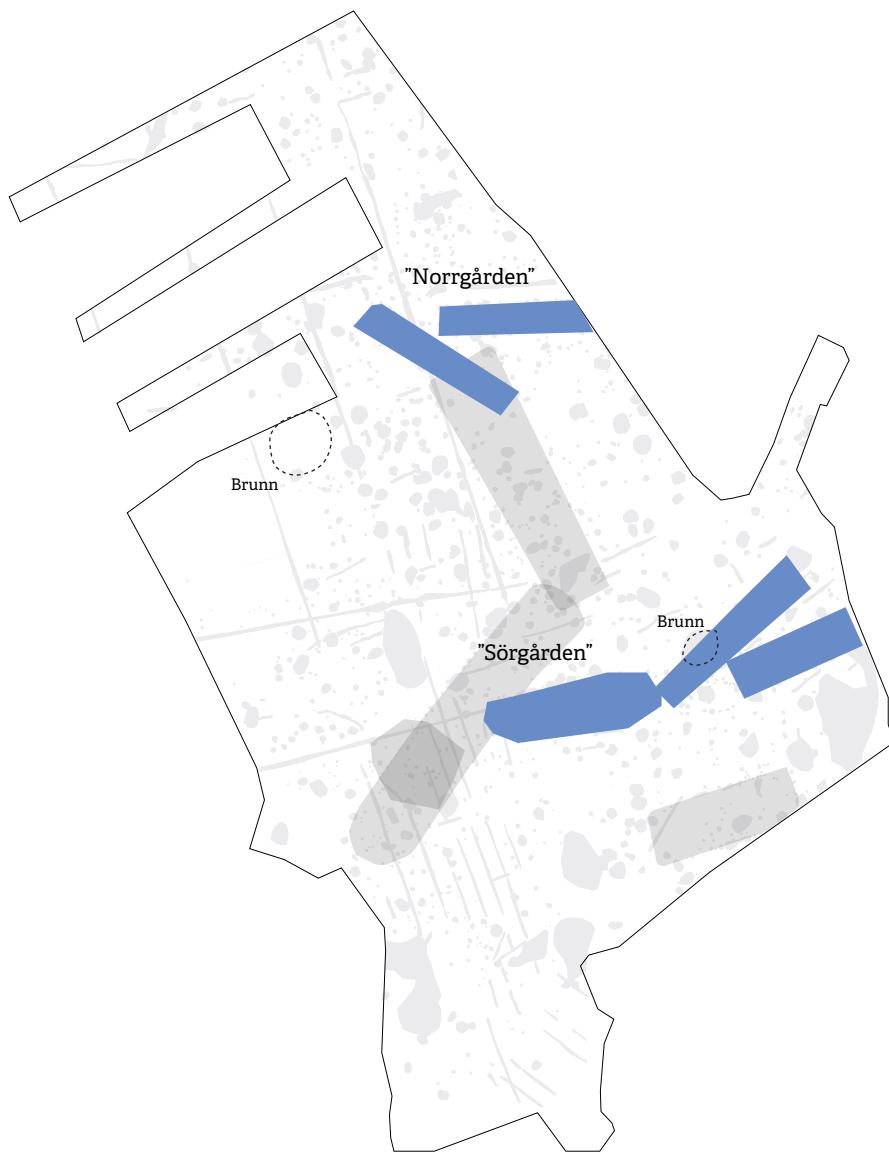
Om man nu trots allt tänker sig att enstaka djur periodvis stallades upp på boplatsen så finns ett omfattande behov av vatten. Såväl till djur som till människor. Att hämta vattnet i våtmarken norr om gården på Tölö RAÄ 130 innebär en tur på en halv kilometer tur och retur. Att hämta vatten till låt säga 3 kor och ett halvdussin människor innebär att ungefär 200 liter vatten måste fraktas varje dag, vilket blir en tämligen stor arbetsuppgift. Brunnarna på Tölö RAÄ 130 är inte av den art att de levererar riktigt denna mängd vatten per dag, snarare håller jag för troligt att brunnarna eventuellt klarade den normala gårdens dagliga behov av vatten kopplat till människorna och deras aktiviteter men inte de större djurens behov. Nu är det svårt att resonera kring vad en brunn kan tänkas ha levererat i fråga om vattenvolym utan att gå in på de hydrologiska förhållandena för nästan 2000 år sedan. Det gör jag inte utan nöjer mig med att konstatera brunnarnas närvaro.

Med detta i bakhuvudet kan vi anta att boskapshjordarna som hölls av de som bodde på boplatsen vallades runt i omgivningen till de beten som för tillfället betraktades som lämpligast. De lokala förutsättningarna har med andra ord styrt hur boskapsskötseln organiserats.

Djuren på gårdarna

På fornlämningen Tölö RAÄ 130 identifierades nio olika hus. Av dessa kunde sex stycken knytas till två hypotetiska, samtida gårdar. Gårdarna har för enkelhetens skull kommit att benämnas Norrgården respektive Sörgården.

Vid undersökningen av Tölö RAÄ 130 hittades, med halländska mått mätt, ett tämligen rikt benmaterial, vilket innebär i det här fallet 3,3 dl brända ben med en vikt på knappt 200 g. Knappt hälften av benmängden var helt obestämbart, de övriga benen utgjordes till hälften av obestämda däggdjur. Ungefär en fjärdedel gick med andra ord att artbestämma. Dessa utgjordes av får och nöt, med en försvinnande liten andel får (blott 2%). Detta innebär att materialet är väldigt fragmentariskt, någon utförlig information om djurens ålderssammansättning och totala mängd har naturligtvis inte gått att få fram. Det kan dock nämnas att vad gäller får/get så har de identifierade bitarna inte kommit från spädlamm utan från lite större djur. En handfull benfragment hade benpålagringar, bland annat på utsidan av ett kraniefragment. Om ben-

Norrgården och Sörgårdens relation till varandra. Tölö RAÄ 130.

pålagringarna är spåren av någon sjukdom eller kanske skada kan inte ses med blotta ögat.

Under grävningens gång påträffades också en handfull ben som inte var brända. Dessa vägde ungefär 100 g. Fördelningen där är nöt 82%, gris 14% och får 3% samt några obestämda fragment i form av emalj från kindtänder från idisslande djur. De obrända benen hittades primärt i en av brunnarna, men det är inte fråga om några offer utan snarare om skräp (Kloo Andersson 2012 jfr Nilsson 2009:88ff).

De obrända benen ger oss ytterligare information om djurhållningen. T.ex. har ett nötbens spår av hundgnag medan ett grisben har hugg och skärmärken från slakt och styckning (Kloo Andersson 2012). Hur man än vänder och vrider på benmaterialet så är spåren av nötboskap i förkrossande majoritet i förhållande till övriga arter. Jag har i andra sammanhang (internationell konferens: Settlement, burials and society, Göteborg 2013-02-12) föreslagit att man skall tolka detta som att gårdens animalieekonomi var baserad på boskap och att får- respektive grisbenen kanske snarare kommer från handels- eller bytesprodukter än från hushållsgrisar och får på gården. Frågan är om detta resonemang kan styrkas genom att lyfta in det arkeobotaniska materialet i diskussionen.

Husdjuren vintertid

Vinterfoder till de djur man har på en gård är något som behövs oavsett om man vinterstallar djuren eller håller dem ute. Vilken strategi som väljs hänger samman med många olika förutsättningar, inte minst klimat och konkurrens om betesmark. Grovt förenklat kan man välja tre olika strategier för att tillgodose djurens behov av vinterfoder (jfr resonemang och referenser i t.ex. Häggström 2005):

- Frigång eller vallning över stora områden. Djuren kan antingen gå fritt med viss styrning, ungefär som renar hålls i norra Sverige idag. Eller så följs djuren åt av ett vallhjon som för flocken till för tillfället lämpliga marker. Den andra varianten innebär också ett visst skydd mot rovdjur.
- Daglig utedrift med nattlig uppsamling i fällor eller byggnader. I detta fall kan man tänka sig att ett vallhjon för ut djuren på morgonen för bete i närområdet. Framåt kvällen förs de tillbaka till gården och placeras i fällor eller byggnader för maximalt

skydd mot exempelvis rovdjur eller stöld. Betydelsen av denna modell poängterade jag i min avhandling (Häggström 2005). Modellen kräver ett visst mått av skördat och lagrat vinterfoder.

- Vinterstallning. Djuren stallas upp under årets kärvaste tid och utfodras inomhus. Detta är ett fenomen som diskuteras återkommande i den arkeologiska litteraturen, inte minst när systemet införs och dess omfattning är kritiska punkter. Systemet kräver en omfattande insamling av vinterfoder. Etnologiska uppteckningar visar att djur som hållits uppstallade över vintern många gånger var extremt svaga när de släpptes på vårbete, vilket visar på en av vinterstallningens avigsidor. Här skall man vara medveten om att svaga dräktiga djur får svag avkomma, i extremfallet kastar (sontanaborterar) hondjuret fostret för att själv överleva.

I fråga om spår av vinterfoder så kan det konstateras att det i de flesta byggnaderna i Tölö där jordprover tagits så finns det mer eller mindre rikliga spår av ängsmarksväxter. Över lag kan konstateras att det är ett moget kulturlandskap som träder fram i analyserna.

I Norrgårdens byggnader finns spår av blandade ängs- och kulturmarksväxter. Där finns bergsyra, blodrot, gräs i allmänhet, målla, trampört och ängssyra men där finns också en hel del våtmarksväxter som besksöta, slidstarr, starr i allmänhet, tigerranunkel och vattenmynta. Spår av växter som man normalt inte får in i en byggnad om man inte medvetet ägnar sig åt våtmarksslätter. I Sörgårdens byggnader finns spår av en betydligt rikare blandning av ängs- och kulturmarksväxter. Där finns inte de identifierade arter som nämns för Norrgården och där finns oerhört få arter av våtmarksväxter. De ängs- och kulturmarksväxter som finns är brännässla, gräs i allmänhet, gröe, hallon, klöver, målla, trampört, ven, viol, våtarv och vägtistel. Det finns också spår av åkergräs vilket det inte gör i Norrgården.

Vi kan i det arkeobotaniska materialet se att det finns spår av olika hösamansättning. Höet från såväl Norrgården som Sörgården har varit fullt godtagbart som vinterfoder även om det från Sörgården förefaller vara skördat på näringsrikare marker än det från Norrgården.

Vinterstallning i Tölö?

Utifrån materialet i Tölö så kan vi egentligen inte säga om djuren varit vinterstallade eller ej i Tölö under mellersta järnålden. Vi kan dock se att förutsättningarna finns, möjligen är gårdarnas byggnader i minsta laget för att på

ett enkelt sätt kunna rymma både folk och få, åtminstone om det fanns mer än ett par djur per gård och det gjorde det högst sannolikt.

Vi vet att man samlat vinterfoder till djuren. Vi vet att djuren utgjordes av nötkreatur. Vi kan konstatera att man haft den praktiska möjligheten att vinterställa djuren genom att vatten funnits nära till hands. Allt detta talar för att man stallat, eller i vart fall haft djuren i nära anslutning till gårdarna vintertid. Men bevis i form av spiltor, innebrända djur eller dynga i stolphålen saknas. Därför kan vi trots intressanta material fortfarande inte komma närmare frågan än vi hittills gjort. Däremot finns det andra intressanta jordbruksrelevanta aspekter att diskutera utifrån detta material. Jag tänker på bruksrätt och ägande, något som tas upp i den kommande texten. 🌿

DEL 3

Ägande och rätten till mark

»För att ett samhälles jordbruksproduktion skall kunna fortgå utan för mycket störning och konkurrens mellan brukarna behövs rättsregler som säger hur jorden får brukas och av vem.« (Ågren 1997:271)

Detta, citatet ovan, är givet. Åtminstone när man närmar sig historisk tid. I många fall har man för äldre tider, och i kolonisationsområden, inte haft några större behov av att reglera vem som får bruka vilken jord. Den har så att säga räckt till alla. Många forskare betraktar förhistorien på våra breddgrader på detta vis, att marken har räckt åt alla eller i vart fall brukats gemensamt, men vid någon tidpunkt kommer man till en situation som kräver reglering. I bördiga förhållandevis tätbefolkade områden kommer man självklart till denna punkt tidigare än i mindre befolkade områden (jfr resonemang i Widgren 1995). Långt in på 1800-talet fanns det fortfarande kolonisationsmark i norra Sverige, mark i princip utan behov av närmare reglering.

Bakgrund

I en tidigare text (Häggström 2007:168ff och däri angivna referenser) behandlade jag markägande och rätten till mark under romersk järnålder. Jag tog inte ställning fullt ut för de tecken jag hade på en uppdelning av marken var inte speciellt starka, snarare var det en fråga om att jag hade vaga indikationer och utgick från en känsla vilken jag förankrade i utvald tidigare forskning. I grova drag resonerade jag som så att den vanligen återopade

källan, Tacitus, vid förnyade översättningar och genomläsningar snarare verka beskriva ett system där man periodiskt omfördelar markerna än att man brukar dem kollektivt vilket varit den tidigare tolkningen av källan. Grundbulten i systemet är då social rang. Marken blir socialt stratifierad genom att de marker man betraktar som bäst eller på annat sätt har höga värden hamnar i specifika samhällsgrupper. Läger man till förfäderskult till ekvationen och tar det faktum att man i vissa typer av fossil åker ofta påträffar gravar så ser man tydliga rumsliga anspråk på mark och bruksrätt. I detta sammanhang kommer bandparceller och liknande oerhört strukturerade företeelser in. Den tydliga struktureringen brukar kopplas till en ökad grad av individuellt ägande (jfr Mascher 1995).

Hallands många gravhögar från bronsåldern kanske också skall ses i detta perspektiv. Att de efterlevande offerar själva marken i form av torv från bördiga jordar till byggandet av den dödes sista boning. Den döde fortsätter att disponera sina jordiska marker genom gravens uppbyggnad. Graven blir i sig inte bara ett monument utan ett gigantiskt offer av bördig mark, ett offer av en för samhället viktig resurs. För att offret skulle göras måste det ha varit motiverat i den tidens samhälle. Betydelsen av att gudar och eller förfäder var nöjda var viktigare än den goda jorden, alternativt var välståndet så högt att man hade råd att offra god och bördig jord som tagit generationer att skapa. Kanske är det i ljuset av detta offer man skall jämföra den högbyggande bronsålderstraditionen med den rösebyggande.

Betydelsen av högar och rösen hade jag inte med i mina tidigare resonemang. Snarare utgick jag i mina tankar kring ägande och odling kring den tidens befintliga och något mer praktiskt betonade forskning. Forskning som till exempel innehöll formuleringar som denna (Widgren 2003:200):

»Dels har stenröjningen över lag varit av sådan omfattning att arbetet måste ses som en investering för ett mer stadigt och rumsligt definierat åkerbruk, dels finns tydliga indikationer på mer välröjda terrängavsnitt där åkermarken gödslats.«

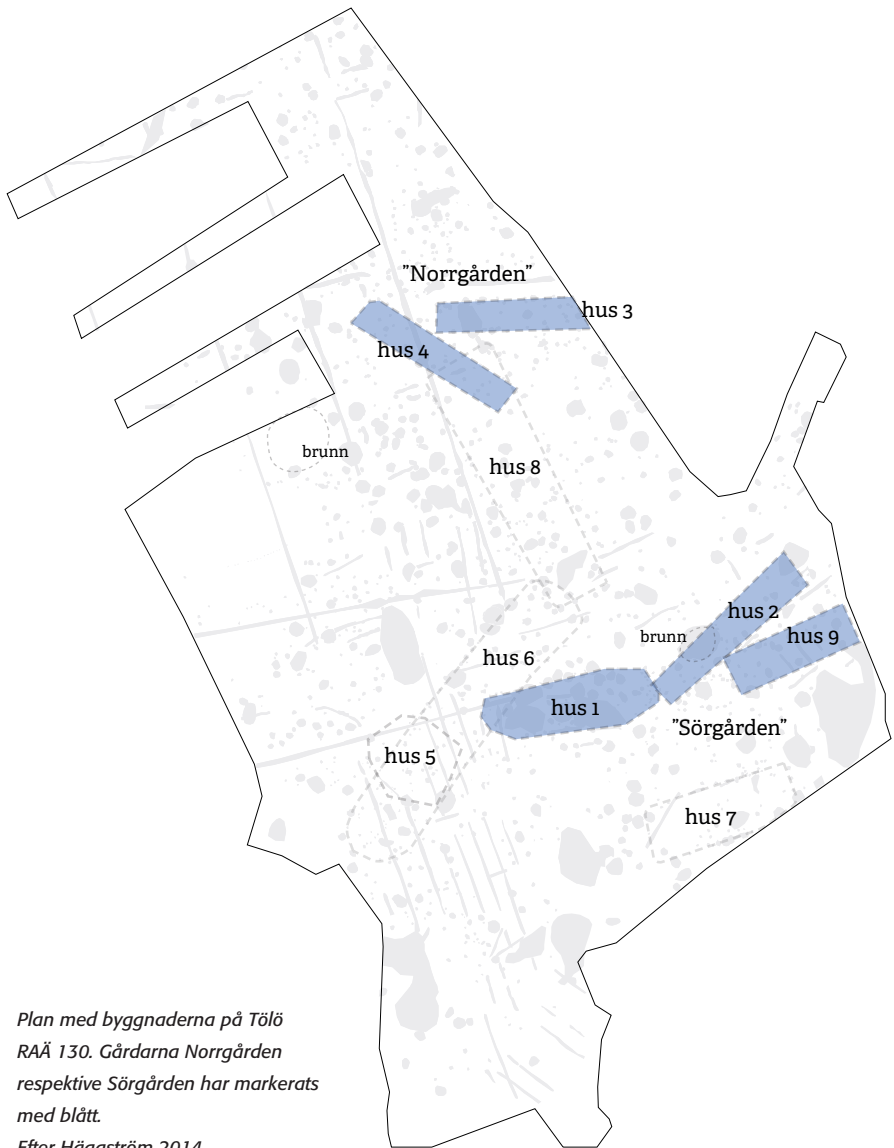
Då var det termen ”rumsligt definierat” som jag i kombinationer med spridda gårdar i områdena tog fasta på och lät utgöra indikation (belägg?) på en markuppdelning. Men materialet från Tölö ger oss helt andra ingångar till fenomenen bruksrätt och markuppdelning. Ingångar som är oerhört tydliga i all sin enkelhet.

Del av den N-S gående profilen av Ivars kulle i Övraby socken i samband med undersökning 1972. I profilen har de jordtorvor som högen byggts upp av markerats. Foto: Hallands museum. Efter Lundborg 2006:28

Gårdar i Tölö

För det första har vi inom Tölö RAÄ 130 två definierade gårdsenheter, dessa kallas för enkelheten skull Norrgården respektive Sörgården. De båda enheterna verkar fungera var för sig, de har t.ex. egna brunnar. Så långt är allt enkelt. Men nu till det riktigt intressanta med platsen. De båda enheterna har inte brukat samma marker. Det arkeobotaniska materialet talar sitt oerhört tydliga språk i detta fall. I princip inga ängs- och kulturmarksväxter överrensstämmer mellan de två gårdarna vilka ligger på ett stenkasts avstånd från varandra och som är samtida. Istället är det väldigt tydligt att den norra gården,

Norrhgården, haft rätten att bruka fuktiga marker. Exakt vilka ytor detta är spelar ingen roll då det intressanta är att belägga fenomenet snarare än dess fysiska utbredning i närlandskapet. Bruket av torra marker har varit mycket marginellt och inskränkt sig till de magraste snuttarna. Sörgården däremot

har i princip uteslutande brukat ganska rika och bördiga marker. Detta i kombination med en högre andel finkeramik i och i anslutning till Sörgården ger vid handen att de boende i Sörgården haft en högre social ställning än dem i Norrgården.

I Norrgårdens byggnader finns spår av blandade ängs- och kulturmarksväxter. Där finns bergsyra, blodrot, gräs i allmänhet, målla, trampört och ängsyra men där finns också en hel del våtmarksväxter som besksöta, slidstarr, starr i allmänhet, tigerranunkel och vattenmynta. Detta är spår av växter som man normalt inte får in i en byggnad om man inte medvetet ägnar sig åt våtmarkslotter.

I Sörgårdens byggnader finns spår av en blandning av ängs- och kulturmarksväxter som är rikare och vuxit på bördigare marker än sammansättningen i Norrgården. Där finns inte alla de identifierade arter som nämns för Norrgården och våtmarksväxter är över lag fåtaliga. Istället dominerar ängs- och kulturmarksväxter. De ängs- och kulturmarksväxter som finns är brännässla, gräs i allmänhet, gröe, hallon, klöver, målla, trampört, ven, viol, våtarv och vägtistel. Det finns också spår av åkerogräs vilket det inte gör i Norrgården.

Vi kan i det arkeobotaniska materialet se att det finns spår av olika hösammansättning. Höet från såväl Norrgården som Sörgården har varit fullt godtagbart som vinterfoder även om det från Sörgården förefaller vara skördat på näringsrikare marker än det från Norrgården. I det kommande stycket lyfter jag fram ett internationellt exempel som använder en liknande metodik för att identifiera fördelning av marker, därefter sätter jag in resultaten i ett regionalt perspektiv.

Internationellt

Det finns internationella resultat som liknar dem från Tölö. Ett intressant exempel är betydligt äldre. Det berör en stenåldersboplats från linjebandkultur (LBK) i sydvästra Tyskland. Linjebandkultur är överlag väldigt homogen materiellt sett. Detaljerade studier av enskilda materialgrupper krävs för att bryta ner kulturen i mindre regionala grupper. Överlag är kulturen väl undersökt, det finns hundratals platser som undersökts och analyserats arkeobotaniskt så

valet av grödor är mycket väl känt, bland annat odlade man opievallmo. När den stora boplatsen, eller för svenska förhållanden byn, i Vaihingen an der Enz undersöktes valde man att göra en korrespondensanalys på grödor och ogräs från de olika byggnaderna. Detta gav smått oväntade resultat. De olika hushållen hade förvisso odlat samma grödor, det var det ingen tvekan om. Däremot talade allt för att de utnyttjat helt olika marker för sina odlingar. Ogrässammansättningen var helt olika i de olika husen. Detta innebär inte bara att de brukat olika gården utan att dessa gården varit åtskiljda och inte legat invid varandra för då hade ogrässammansättningen obönhörligen varit densamma. Uppenbarligen tillämpades redan under neolitisk tid i Centraleuropa system för markfördelning, vilket sätter förhistorien i ett lite annat ljus än vi vanligen tänker oss (Bogaard et al 2011). Så tidiga exempel på markfördelning har vi inte i Sverige. Däremot för Per Lagerås ett resonemang utifrån pollendiagram från Stoby i norra Skånes inland. Under övergången yngsta bronsålder – äldre järnålder identifierades påfallande mycket våtmarksväxter i ett pollendiagram. Lagerås resonerar kring frågan om detta är ett resultat av ett utökat utnyttjande av landskapet eller om det snarare är frågan om en uppdelning av markerna i landskapet. En uppdelning som kan vara antingen ägandemässig eller bruksrättslig (Lagerås 2002:395ff).

Markfördelning under mellersta järnåldern – regionalt perspektiv

För Hallands del finns det en modell som är snart tjugo år gammal vilken går ut på att det sker en stor omstrukturering av landskap och bebyggelse under yngre järnålder och äldre medeltid. Vad gäller åkermarken så sker en storskalig markplanering, bandparcellering, under denna tid. Parcelleringen sätts i samband med taxeringen bol som dyker upp under 1000-talet. Planeringen har därför satts i samband med någon form av jordvärdering och utgår därmed från en centralmakt (Connelid & Mascher 2003, Connelid & Rosén 1997). Pär Connelid uttrycker det med följande ord (2002: 418): *”Bandparcellsystemens etablering i Halland antas i första hand ha haft kamerala utgångspunkter men kan också ha hängt samman med ett internt behov av att tydliggöra markrättigheter.”*

I södra Västergötland kan motsvarande markindelning ses tidigare. Där identifieras spåren av ett storskaligt planerat landskapsutnyttjande redan under mellersta järnåldern. Det system av bandparceller som införs då är så systematiskt att det måste liknas vid ett skifte och det innebär en stor förändring i dispositionsrätten till mark. Den odlingbara marken blev genom detta strikt indelad (Mascher 1995, Connelid 2002). Men frågan är varför det skedde så mycket tidigare i södra Västergötland än i Halland. Eller är det verkligen så? Vad kan vi egentligen säga om ägande när det kommer till exempelvis celtic fields och röjningsröseområden? Inte minst som röjningsröseområden skapas långt upp i modern tid och snarast försvinner i samband med mekanisering av jordbruket (Häggström 2003). Kan inte problematiken framför allt ha att göra med att vi hittills inte funnit rätt spår för att föra ner den halländska markindelningen i tid? Å andra sidan kan man resonera kring hur säkert daterade den bandparcellerade åkermarken är i södra Västergötland, vad skulle hända om man gick in med förnyade insatser såhär 25 år senare? Alla som arbetar med fossil åker vet hur notoriskt svårdaterade de är. Det handlar om att föra en plausibel argumentation snarare än att datera dem absolut.

Betydelsen av att reglera rätten till mark brukar anses vara viktigare, eller i vart fall tydligare i stratifierade samhällen. I stam- och hövdingasamhällen är dispositionsrätten oftast kopplad till familje- eller ättetillhörighet. Vilka fysiska uttryck detta tar sig hänger samman med såväl härstamningsideologi som förfädersdyrkan (Mascher 1995). Samtidigt har situationen knappast varit sådan att man i äldre tider inte ägt något, eller rättare sagt att alla ägt allting. Mer sannolikt är att det mycket långt tillbaka i tiden har funnits olika restriktioner i rätten till bruk av mark. För att koppla an till modern tid ligger allemansrätten nära till hands. Allemansrätten ger folk möjlighet att utföra vissa handlingar ute i markerna men inte andra. En del saker, t.ex. avverkning av träd eller jakt, är idag direkt kopplat till ägande, medan andra så som svamp- och bärplockning är allmänna rättigheter (jfr Widgren 1995). Kvar bland de rättigheter som hör till markägande är de bärande trädens produkter i form av nötter och frukt, vilka alltså (till skillnad mot vad många tror) inte ingår i allemansrätten. Detta går tillbaka till landskapslagarna och när gårdens djur hölls på utmarksbete, där just frukt och nötter är viktiga. Betydelsen av nötter blir extra tydlig om man betänker att en enda ek kan ge över ett halvt ton ekollon ett bra ollonår (Häggström 2013).

Markägande i Halland

Som vi sett sker, enligt den tidigare modellen för Halland, omstruktureringen av odlingsmarkerna i Halland under yngre järnålder – tidig medeltid. Att det sker flera århundraden senare i Halland än i det närliggande södra Västergötland kan te sig märkligt. Samtidigt skall man inte underskatta möjligheten till regionala skillnader, något som tydligt visar att bara för att man vet något om en region så behöver det inte vara likadant på andra platser. Skillnaden behöver dock förklaras och kanske skulle modellen behöva prövas ytterligare, eller för att använda vetenskapsteoretiskt språkbruk, utsättas för falsifieringsförsök (Popper 1963).

Sett i ett allmänt kulturhistoriskt perspektiv så är min uppfattning att en förändring av markägandet under mellersta järnålder är helt logiskt. Inte minst som det sker mycket som påverkar samhället under den perioden. Extrema väderfenomen orsakade flera år av missväxt och svält under perioden 536–550 e.Kr. Detta styrks genom studier av åtskilliga oberoende kategorier av källmaterial (Gräslund & Price 2012). I kölvattnet av den senmedeltida agrarkrisen kan vi också förvänta oss omstrukturering, men den tidigare föreslagna modellen för Halland faller tidsmässigt mellan dessa båda händelser. Kanske kan det vara så att den halländska modellen antingen är en misstolkning av källmaterialet eller baseras på ett allt för snävt material för att kunna bygga en modell på. Resultaten från Tölö ligger snarare i linje med hur situationen ser ut i södra Västergötland, med omstrukturering av jordbrukets ytor i mitten av järnåldern. Att säga att samma sak händer i hela Halland kan man inte göra utifrån en enda plats, men den kanske kan fungera som utgångspunkt för förnyade resonemang och en förnyad genomgång av vad de fysiska lämningarna faktiskt visar. 🌿

DEL 4

Djuren i Hallands historia

»Boskapsskötsel och jordbruk har i historisk tid bedrivits i nära samverkan, men samtidigt – sett i ett större sammanhang – i viss inbördes konkurrens. Relationerna mellan de båda näringsgrenarna har under tidernas lopp undergått förskjutningar delvis beroende på samhällsätgärder och därigenom framkallade konjunkturen. I södra Sverige var det sedan medeltiden regel att varje gård fick hålla så många djur som man kunde fodra över vintern med eget hö.« (Szabó 1991:115)

Halland har relativt dåliga förutsättningar för bevarande av ben. Många jordar är väldigt genomsläppliga och det finns utbredda problem med försurning. Detta innebär att den absoluta majoriteten av alla förhistoriska ben som hittas i Halland är brända, av den enkla anledningen att det är de som

Vilt avser matnyttigt vilt. Till kategorin får/get räknas även specifikt identifierade får och getter men bara en observation per fornlämning. Angående svin så räknas såväl tamsvin som svin in här medan vildsvin räknas in i kategorin vilt. I den neolitiska kategorin är det föga förvånande ett par gropkeramiska lokaler som tydligt slår igenom avseende vilt. Jag hade en fundering på att lägga med häst i sammanställningen eftersom man fram till medeltiden åt häst, men avstod. Observera att uppgifterna baseras på platser med förekomster, inte reella mängder från de olika perioderna. Vad gäller viltkategorin under yngre järnålder så slår två högre stånds miljöer, Varla och Slöinge igenom och påverkar sammansättningen högst avsevärt.

Djurslag	Neolitikum	Bronsålder	Äldre järnålder	Yngre järnålder	Medeltid
Vilt	55%	11%	13%	29%	13%
Får/Get	17%	27%	26%	19%	25%
Nötkreatur	6%	38%	39%	33%	37%
Svin	22%	23%	22%	19%	25%

över huvud taget bevaras. Sett över tid innebär detta att den information som utvinns ur benen är uppenbart personberoende. Mängden analyser, framför allt för små material, är betydligt högre i rapporter utgivna under 1990-talet än för såväl förr som senare utkomna rapporter. Detta sammanfaller pinsamt väl med att RAÄ UV-väst under 1980- och 1990-talen hade en till två osteologer knutna till sig (Leif Jonsson respektive Fredrike Johansson). Det var med andra ord lätt för den rapportskrivande handläggaren att kila över med en handfull ben till osteologen längre bort i korridoren för att fem minuter senare återkomma med beskedet att ”det fanns ko och gris bland benen”. Samarbetet mellan museiarkeologin och RAÄ var också större på den tiden, vilket gjorde att samma fenomen även syns i de arkeologiska rapporterna från Hallands Läns museer (eller Landsantikvarien eller Kulturmiljö Halland beroende på vilket år man utgår ifrån). Nu har möjligheterna till samarbete strypts p.g.a. krav på ökad konkurrens aktörer emellan. Personligen tycker jag att det är en sorglig utveckling att en allt större andel av de osteologiska småmaterialen förblir utan osteologisk bedömning eller kommentar. Om konkurrens i sig innebär att kvalitet ökar är det inget fel på den, men risken är att kvaliteten sänks avsevärt när priserna pressas och länsstyrelsen sällan har tid att följa upp det faktiska utfallet – men det är ett annat problem.

Sammanställningen

I samband med en forskningsmånad inledde jag arbetet med att sammanställa en databas över Halländska djurben från arkeologiska landsbygdskontexter. Det fanns lite olika orsaker till detta. En är såklart att jag är intresserad av djur och har en hel del djur själv. En annan var att det var en ingång i den agrarhistoriska forskningen som jag inte tidigare stött på. Med detta menar jag att utifrån ett totalmaterial från en region dra generella slutsatser. I tidigare forskning har enskilda eller ett litet urval lokaler fått representera en tidsperiod eller ett fenomen. Jag var nyfiken på ett större område. Halland är i det perspektivet hanterbart. Det är inte fler än ett halvdussin kommuner och marken har så dåliga bevarandeförhållanden att man inte översvämmas av material, vilket man skulle göra om man försökte göra motsvarande sammanställning för ett område med kalkrik berggrund.

Ett medvetet val jag gjorde när jag sammanställde databasen var att inte bry mig om mängden ben i de olika förekomsterna. Jag ansåg att det var viktigare att registrera förekomster ungefär enligt Ericssons och Tyrbergs metod i deras sammanställning av fågelben från Sverige än att investera stor tid i att få fram det fåtalet exempel som finns på antalsberäkningar (jfr Ericsson & Tyrberg 2004). Utgångspunkten är att ett djurslag med många förekomster var sannolikt vanligare förekommande än ett med få förekomster. Givetvis får man väga in att olika ben bevaras olika bra, stora ben bättre än små, ben från vuxna bättre än ben från ungar etc. Jag valde därmed en ganska låg detaljeringsgrad, men med litteraturhänvisning vid varje databaspost för att ge en möjlighet att följa upp förekomsten. Syftet med litteraturhänvisningen är att den nyfikne skall ha möjlighet att hitta fram till uppgifternas sammanhang.

Benen i databasen har grovt fasats in i olika arkeologiska perioder och kopplats till kontext (oftast boplatser eller grav), fornlämningsnummer har om möjligt angivits. Kontexten är sannolikt också orsaken till att tamdjur dominerar stort över vilda djur. Nedbrytning är en orsak till att stora djur dominerar över små i sammanställningen. Nedbrytning är givetvis också orsaken till att yngre material dominerar över äldre. De yngre materialens dominans hade blivit än större om jag även tagit med stadsmaterialen. Nu ingår endast material från landsbygdskontexter.

Sammanställningen baseras på osteologiska uppgifter ur de rapporter som finns i Kulturmiljö Hallands arkiv. Hela arkivet har gått igenom dvs samtliga rapporter som fanns där vid genomgången som gjordes vintern 2010 har utnyttjats. Totalt utgörs databasen av lite drygt 200 poster med förekomster fördelade på ett 80-tal platser. Detta är ingen stor mängd men fullt tillräckligt för att vissa tendenser skall kunna urskiljas. Jag börjar med att redovisa den kronologiska fördelningen av djurbenen i databasen. Varje kronologiskt skeende kommenteras kort. Den som är intresserad av de enskilda fyndplatserna hänvisas till katalogdelen i denna publikation, där finns litteraturhänvisningar.

När man studerar sammansättningen är det slående hur konstant fördelningen får/get, nötkreatur och svin är i förhållande till varandra. Frånsett neolitikum är nötkreatur genomgående vanligare än får/get respektive svin.

Relationen får/get:nötkreatur:svin följer i princip sammansättningen 2:3:2 under metallåldrar och medeltid, möjligen kan det spegla ett överlag

betespräglat kulturlandskap med inslag av bärande skogar. Att nötkreatur genomgående var vanligast finner vi även på andra håll (Zori et al 2013).

I Halland är havet aldrig långt bort. I det material som är arkeologiskt framtaget är det en stor slagsida åt exploateringar i odlingslandskapet en eller ett par mil från havet. Exploateringar i den mer höglänta skogsbygden är ovanliga så materialet speglar snarare det som utifrån fornlämningsbild och fornfynd verkar vara centralbygden. Nu skall man dock vara medveten om de källkritiska aspekterna som gör att områden där folk verkat under de senaste 100 åren är överrepresenterat och skapar en snedvridning. Fornminnesinventeringens upplägg är också en orsak till snedvridning då inventerarna haft ett högre areellt beting i skogsbygd än i jordbruksbygd.

Närvaron till havet gör att man hade kunnat förvänta sig ett hyfsat stort inslag marint benmaterial. Fiskbenen är små och bevaras sämre än däggdjursben vilket gör att det krävs såväl dedikerade undersökare som exceptionella bevarandeförhållanden för att sådana skall återfinnas i Halland. Marina däggdjur däremot finns det en handfull. Framför allt är dessa från mesolitikum och neolitikum. Materialet utgörs av gråsäl och grönländssäl samt ett par icke artbestämda sälar. Därtill finns ben från vitnosdelfin på en plats och ben från en större, icke artbestämd, bardval på en annan. Valarna är mesolitiska, medan sälarna i högre grad är neolitiska än mesolitiska. Ett fynd av gråsäl finns från en yngre järnåldersboplats. Vi kan alltså konstatera att man trots en relativ närhet till havet i mycket ringa utsträckning tagit till vara på de havslevande däggdjuren efter mesolitisk tid, däremot finns det lika många fynd av bäver som det gör av sälar. Bävern har, i likhet med sälarna, ett eftertraktat skinn likväl som ett välsmakande kött.

Nedanstående sammanfattning är mycket översiktlig. Tanken är att ge en kort karaktäristik kring hur respektive tidsperiod särskiljer sig i fråga om djurbensammansättning. Den skall ses som en introduktion till bokens avslutande katalogsammanställning av Halländska djurben. Delar av sammanställningen baseras på ett par artiklar jag publicerat tidigare (se även Häggström 2009, 2010, 2011). Alla hänvisningar till specifika djurslag i olika sammanhang utgår ifrån databasen, detsamma gäller flertalet faktauppgifter om djurs beteende och behov. Den som är intresserad av mer specifika uppgifter hänvisas till referenserna för respektive art och plats i katalogdelen av boken.

Mesolitikum

I djurbensmaterialet från jägarstenålder ingår vilt och ett par hundar. Som tidigare nämnts är Hallands genomsläppliga jordar ett stort problem, i synnerhet för de äldsta perioderna vilket gör att materialet är svårt att dra några särskilda slutsatser utifrån. Den samlade perioden som klumpats samman är också lång, den täcker i princip halva förhistorien.

Halland är ett område där allt fler senpaleolitiska platser börjat framträda. Området var tidigt isfritt och att tänka sig folk som följer i vildrenarnas spår är inte svårt. En del spår finns i den arkipelag som havsnivån under senpaleolitisk tid skapade andra finns på den tidens fastland. Tyvärr saknas benfynd från dessa oerhört tidiga platser (Nordqvist 1996, Larsson et al 1997:32ff).

Kunskapen om halländskt mesolitikum har stora luckor och präglas av närmast intervallartade insatser. Perioden präglas också av regionalitet, där Halland delas upp i en nordlig och en sydlig sfär. Västsvenskt mesolitikum, i betydelsen Bohuslän, har varit utsatt för betydande forskningsinsatser, de resultaten är framför allt relevanta för norra Halland (jfr Larsson et al 1997).

Det förefaller rimligt att utgå ifrån att halländskt mesolitikum är starkt kopplat till havet och de stora åarna. Samtidigt är det svårt att undersöka havsbundna mesolitiska lokaler i södra Halland då dessa ligger under dagens havsnivå (Alexandersson 2003 jfr Åkerlund & Nordqvist 1997). Från mesolitisk tid finns fynd av oidentifierad val, vitnosdelfin samt gråsäl, detta visar tydligt att man utnyttjade havets resurser aktivt och i minst lika stor omfattning som fastlandets. Med kalkrika jordar eller lera hade det antagligen fun-

Sammanställning av benförekomster från mesolitisk tid i Halland.

Förekomster	Art	Latin	Boplats	Grav
2	Bäver	Castor fiber	2	
1	Garfågel	Pinguinus impennis	1	
1	Gråsäl	Halichoerus grypus	1	
2	Hund	Canis familiaris	2	
3	Kronhjort	Cervus elaphus	3	
1	Rådjur	Capreolus capreolus	1	
1	Val	Mysticeti sp	1	
1	Vattensork	Arvicola terrestris	1	
2	Vildsvin	Sus scrofa	2	
1	Vitnosdelfin	Lagenorhynchus albirostris	1	

nits såväl fiskben som mer fågelben än vad som är fallet idag. Nu får vi nöja oss med ett fynd av garfågel, vilket i och för sig är nog så intressant. Garfågeln var en icke flygkunnig sjöfågel vars närmaste släkting idag är tordmulen. Att tänka sig garfågel utefter den Halländska kusten skapar intressanta perspektiv på hur djurliv och miljö tedde sig. Fynden av ben från bäver visar tydligt att man utnyttjat vattendragen.

Notabelt är avsaknaden av såväl uroxar som älgar och renar. Av större landlevande däggdjur finner vi bara kronhjort och vildsvin, möjligen kan även rådjur nämnas i sammanhanget. Sammansättningen indikerar snarare ett skogslandskap med ädellövskog än ett öppet landskap.

Neolitikum

Under stenålderns yngre del, neolitikum, finner vi fler tamdjur. Tidigare fanns bara hunden bland tamdjuren, nu dyker även produktionsdjur som får (eller get, benen är svåra att skilja åt), nötkreatur och grisar upp. Bengt Nordqvist uttrycker det med orden (Kihlstedt et al 1997:107):

»Kunskapen om hur en djurart domesticeras förefaller vara etablerad senast under TN. Några konkreta fyndmaterial som bevisar detta förlopp saknas dock i Västsverige. Som tidigare nämnts kan denna kunskap ha vuxit fram under lång tid. Början till domesticeringen, av exempelvis de lokala vildsvinshjordarna, kan ha pågått redan under senmesolitikum.«

Nu ökar vildsvinsstammen. År 2013 beräknades det finnas ungefär 200.000 vildsvin i Sverige. Det korrekta sättet att beskriva vildsvinens sociala struktur är genom ordet flock snarare än hjord. Sedan kan det tilläggas att vildsvin för att vara ett vilt djur kanske inte skall benämnas lokala utan går långa sträckor varje natt i sitt sökande efter foder. Det är med andra ord olämpligt att generalisera utifrån ett djur man inte kan så mycket om, vilket även är ett problem i dag då vildsvinen skall förvaltas utan att orsaka jordbruket onödig skada.

Neolitiserings och förändringen i näringsfång är ett mycket komplicerat förlopp där vi nu genom bland annat DNA teknik fått intressant information som gör att man åter har anledning att diskutera om det inte rör sig om helt olika folk. Ännu så länge är det ett mycket begränsat antal förhistoriska benmaterial som analyserats och definitivt inga från det område som denna skrift

Sammanställning av benförekomster från neolitisk tid i Halland.

Förekomster	Art	Latin	Boplats	Grav
2	Bäver	Castor fiber	2	
3	Får/Get	Ovis / Capra	2	1
1	Garfågel	Pinguinus impennis	1	
1	Grönlandssäl	Pagophilus groenlandica	1	
1	Hund	Canis familiaris	1	
4	Kronhjort	Cervus elaphus	4	
1	Nötkreatur	Bos taurus	1	
1	Rådjur	Capreolus capreolus	1	
4	Svin	Sus scrofa/domesticus	4	
2	Säl	Pinnipedia	2	
1	Tordmule	Alca torda	1	

berör, men antagligen kommer arkeologin om några år att ha anledning att skriva om förloppet (jfr Persson 1999). Tillsvidare lämnar jag det hela därhän med konstaterandet att det sker en stor förändring. För övrigt kan det konstateras att det i mångt och mycket saknats en diskussion kring neolitikum i Halland. För norra Halland och Bohusläns del skrev Per Persson en gång (Persson 1998:63):

»Forskningen kring denna typ av fynd kan inte sägas ha varit särskilt intensiv i området. En rad utgrävningar har företagits och mängder av fynd har samlats in till museernas magasin, men diskussionen kring fynden har varit sparsam.«

Det är även nu som odlade grödor börjar utnyttjas. Exakt hur omfattande odlandet var och vilken roll det hade är fortfarande omdiskuterat. De Halländska stenåldersmaterial som finns vetenskapligt publicerade är få, det rör sig om enstaka lokaler och övergripande synteser utifrån generella tendenser. Verken fokuserar på kronologi och typologi i så mån att de berör huruvida de halländska materialen skall kopplas till företeelser söderifrån, västerifrån eller norrifrån (Svensson 2006, 2011).

Studerar man djurbenen från neolitisk tid slås man av att det finns en förhållandevis hög andel vilt. Detta är dock komplicerat, en stor del av viltet kommer nämligen från det fåtalet gropkeramiska boplatser som undersökts i Halland. Om man skall anse att de gropkeramiska boplatserna är spåren av en separat jakt- och fångstbaserad ekonomi skiljd från de jordbrukande eller inte är en fråga som fortfarande diskuteras och beforskas. Likaså om

det är en separat folkgrupp som ”överlevt” neolitiseringen eller om det är en neolitisk grupp människor som återgått till en jägar/samlarbaserad ekonomi, de-neolitiserats.

De tama djuren under neolitikum utgörs, förutom av hund, av får/get, nöt och gris. Eventuellt kan det bland grisarna dölja sig vildsvin. Sammansättningen är intressant, 50% av förekomsterna utgörs av gris. Den grisekonomi som Stig Welinder nämner i det svenska jordbrukets historia kan man med andra ord ana även i Halland (Welinder 1998:183ff).

Bronsålder

Halländsk bronsålder är tämligen väl känd. Där finns omfattande forskning gjord på såväl bebyggelse som gravskick. Vad gäller gravar så kan man mycket grovt dela in Halland i en högbyggande tradition i södra Halland (t.ex. Lundborg 1972) och en rösebyggande i norra. Den rösebyggande traditionen är framför allt kopplad till det geologiska Bohuslän. Bebyggelsen så som vi känner den verkar primärt ha varit knuten till dagens slättlandskap och utefter de större vattendragen (t.ex. Carlie 1999:28). Men detta kan lika mycket vara en produkt av var någonstans exploateringsarkeologin utförs som ett kulturellt fenomen. Å andra sidan finns en geografisk samstämmighet mellan spridningen av stora gravmonument och kända boplatser från bronsåldern.

På ett generellt plan kan man säga att bebyggelsen ökar i omfattning och

Sammanställning av benförekomster från bronsålder i Halland.

Förekomster	Art	Latin	Grav	Boplats
1	Fågel	Aves	1	
2	Får	Ovis aries	1	1
13	Får/Get	Ovis / capra	9	4
1	Groddjur	Amphibia	1	
2	Hund	Canis familiaris	2	
1	Häst	Equus caballus	1	
1	Iller	Mustela putorius		1
3	Kronhjort	Cervus elaphus		3
1	Kungsörn	Aquila chrysaetos	1	
10	Nötkreatur	Bos taurus	3	6
6	Svin	Sus scrofa/domesticus		6
2	Tamsvin	Sus domesticus	1	1

blir fast. Åkermarkerna blir tydligare och de första fossila åkrarna som undersökts är från denna tid. Åkerbruk är en basnäring i bronsålderns ekonomi på ett betydligt tydligare sätt än tidigare (jfr Viklund 2005).

Att mängden undersökta fornlämningar från bronsåldern är stor ger ett genomslag i den totala mängden benförekomster. Det är egentligen först för bronsålderns del som det finns lite volym att prata om, med till exempel får (och get) från inte mindre än 15 olika sammanhang (såväl gravar som boplatser). Relationen mellan antalet fyndplatser och de olika husdjurslagen är intressant. Det ger oss en fingervisning om de olika djurens betydelse. Ser man till den totala relationen mellan får, nöt och gris så blir relationen ungefär 3:2:1. Väljer man att enbart studera boplatser blir den ungefär 1:1:1. Gravarna landar hårddraget på relationen 3:1:0, nu finns det i och för sig gris i en grav men det blir försvinnande lite om man ser till helheten. Dessa sammanhang gör att man kan resonera lite kring de olika husdjurens värde.

Grisens värde är enklast att börja med. Grisar förekommer nästan inte i gravsammanhang i halländsk bronsålder. Grisen förekommer i princip bara i boplatssammanhang. Om detta innebär att den på ett plan betraktats som smutsig eller oren, på ett liknande sätt som i judisk och muslimsk tradition, eller om det finns andra skäl till frånvaron av gris i gravsammanhang är svårt att resonera kring utan att lyfta blicken till åtminstone angränsande regioner. Gör man en översiktlig litteraturstudie ser man att det överlag är ovanligt med grisar i bronsålderns gravhögar. I Hågahögen i Uppland finns grisben, men frågan om de härrör från bronsåldern eller senare tiders återanvändning är ännu så länge obesvarad.

Nöt förekommer i såväl gravar som på boplatser, det gör även får. Får är dock avsevärt mycket vanligare i gravar än vad nöt är. Frågan är om detta har praktiska och rationella skäl eller om det finns en annan bakomliggande orsak. Får är slaktmogna och köns mogna tidigare än nötkreatur. De är också mindre vilket gör att det är lättare att avvara ett får vid en given tidpunkt även om det inte är planerad slakttid. Samtidigt verkar nötkreatur, särskilt tjurar, ha varit oerhört viktiga i bronsålderns kosmologi. De förekommer i rituella sammanhang över hela Europa vilket jag återkommer till lite senare.

I benmaterialet från bronsåldern finns ett par udda företeelser att lyfta fram. Bland annat finns det illerben från en boplatssammanhang i Tvååker. Illern

har man med största sannolikhet fångat, eller på annat sätt jagat, med anledning av dess päls. Illern är så ovanlig i det samlade djurbensmaterialet från Halland att man sannolikt inte jagat den systematiskt utan i sann opportunistisk anda fällt den då tillfälle givits.

I Snöstorps socken finns två väldigt intressanta fynd i olika gravkontexter. I det ena fallet utgörs fyndet av delar av en kungsörn, framför allt ben från vingen. Man kan fundera på hur örningen använts för att smycka den döde (ett barn i 2–3-årsåldern), antingen i livet eller inkom i döden. I det andra fallet hittades ben av ett groddjur i en urna i en ättehög i Nydalaområdet. Vad gör ett groddjur i en gravurna? Groddjuret är för övrigt det enda som hittades i urnan förutom människoben.

Såväl illern som groddjuret och kungsörnen är de enda exemplaren av dessa djurslag i hela det halländska materialet. En gemensam nämnare för dem är att det krävs tämligen speciella bevarandeförhållanden för att ben från dessa smådjur skall bevaras.

Bland övrigt vilt är det kronhjorten som är vanligast. Kontexterna, boplatser, visar att den snarare jagats som ett djur med mycket kött än som en symbol. Andelen kronhjort bland förekommande vilt är för övrigt högst sett till det totala djurbensmaterialet. Kronhjorten är ett djur som uppskattar bruten terräng med ömsom öppna marker och lövskogar. Kanske är det så vi skall se bronsålderns kulturlandskap i Halland, ett halvöppet landskap med mycket lövträd. Att det bör ha varit ett lövträdominerat landskap stämmer väl med Lennart Carlies sammanställning av vedanatommiska analyser från södra Hallands yngre bronsålder och äldre järnålder (Carlie 2010). Sett till övriga djur är nötboskap och får/get vanliga, vilket antyder att betet varit av avgörande betydelse. Vilket även det ger vid handen att landskapet bör ha haft stora inslag av gräs och örter. Några mer detaljerade miljöbeskrivningar är svåra att teckna för Halland då det finns oerhört få pollendiagram från länet (jfr Ekman 2003, Wallin), kanske är åtgärdandet av detta den viktigaste forskningsinsatsen vi står inför under de kommande åren?

Värt att notera är att djur vilka kan uppfattas som enpersonsdjur, jag tänker närmast på hund och häst, endast påträffats i gravsammanhang. Kan de varit den gravlagdes personliga djur? Vi kan i material från lite senare tidsperioder se att det fanns flera olika typer av hundar i Hallands förhistoria, kan-

ske representerar dessa de kategorier som framträder i medeltidens lagtexter vilket utvecklas i artkatalogen.

Lyfter vi blicken något och tar i beaktande vilka djur som förekommer på västkustens hällristningar så kanske djurbenen i Halland kommer i annan dager. Djurbilder utgör blott några få procent av samtliga kända hällristningar även om man bortser från den talrikaste kategorin, vilken är skålgropar. Bland hällristningarna utefter kusten mot västerhavet norr om Halland, är de vanligast förekommande djuren häst, tjur/oxe, hjort och orm. Någon orm finns inte i det osteologiska materialet från Halland så den lämnar vi därhän, men de övriga djuren förekommer. Hästen klassas som ett utpräglat överklassdjur, kanske inte så underligt att vi då endast har den i gravkontext i bronsålderns Halland. Tjur/oxe förekommer däremot i såväl boplatssom gravkontext, något fler belägg i den förstnämnda kategorin än den sistnämnda. Tjuren förekommer i många förhistoriska kulturer och är en viktig symbol för styrka och avelskraft. På hällristningar poängteras detta inte minst genom att tjurarna har enorma penisar. Hjorten är vanligt förekommande i äldre myter och avbildningar. Ofta kopplas den till livet, pånyttfödelse och tidens gång, kanske beroende på kronan som växlas år från år. På hällristningar är hjorten det enda djur som ses dödas, rituellt jakt är en föreslagen tolkning (Coles 1990:19ff, Hyggen & Bengtsson 1999:113ff). Men eftersom hjortar endast förekommer i boplatssammanhang i Halland kanske det snarare rör sig om opportunistisk jakt efter kött. Man kan dock föreställa sig, men

Jaktscen från en hällristning i Massleberg där en hjort ansätts av ett pack hundar. (Coles 1990:68)

inte belägga, en högre stånds jakt förebehållen de övre samhällsklasserna, kanske krigare och hövdingar liknande den jaktkultur vi känner från betydligt yngre perioder. Inte minst jaktscenen i Massleberg (se fig. föreg. sida) med en hjort som jagas av en flock (eller kanske snarare ett pack) hundar tillsammans med en sköldförsedd man stödjer tankegången (Coles 1990:68, Häggström 2010). Hundarna verkar, utifrån sin svansföring, vara av spetstyp vilket är en cirkumpolär urhundstyp (jfr Lindholm 2007).

Äldre järnålder

Den äldre järnåldern är en väl undersökt period i Hallands förhistoria. Det finns avhandlingar om såväl bebyggelse som gravar. Perioden är expansiv och en hel del av de boplatser som undersökts saknar direkt tidsmässig föregångare. Spåren av järn och järnhantering ökar och blir relativt vanliga.

Ser man till vilka djur som förekommer så är utbudet relativt snävt. I gravar har det hittats en handfull arter. Dels sådana man kan förvänta sig i form av får och hund men även sådana som synes en smula överraskande som björn. Det finns även fynd av obestämd fågel i en grav. Men djurben i gravar tillhör dock ovanligheterna under äldre järnålder för att bli vanligt under yngre järnålder.

På boplatserna dominerar tamdjur stort men där finns ett litet inslag av vilt. Ett fynd av kronhjort och ett av älg kan nämnas. Antagligen är det spår av djur som fällt genom opportunistisk jakt när tillfälle givits snarare än att man systematiskt jagat. När man ser till tamdjuren så finns det relativt gott om fynd. Det finns sju platser med får/get, fjorton med nötboskap och nio med gris. Grovt sett ger det relationen 1:2:1 mellan får:nöt:gris. Betande djur var med andra ord det som var vanligast.

Resultaten från de arkeologiska undersökningarna av Tölö RAÄ 130 och 217 faller väl in i denna bild. Fyndmaterialet visar att gårdarna primärt höll sig med nötkreatur. De små inblickar vi kan få av omgivande miljö stödjer tanken på att det var ett mycket betespräglat landskap och de arkeobotaniska spåren skvallrar om att man i viss utsträckning skördat vinterfoder till gräsätande djur. Detta har utvecklats tidigare i boken.

Kanske skall man se den äldre järnålderns landskap som öppet. Men det är svårt att generalisera kring detta i Halland då antalet användbara pollendia-

Tabell: Sammanställning av benförekomster från äldre järnålder i Halland.

Förekomster	Art	Latin	Boplats	Grav
1	Björn	Ursus arctos		1
1	Fågel	Aves		1
1	Får	Ovis aries		1
7	Får/Get	Ovis / capra	7	
1	Hund	Canis familiaris		1
3	Häst	Equus caballus	3	
1	Kronhjort	Cervus elaphus	1	
14	Nötboskap	Bos taurus	14	
6	Svin	Sus scrofa/domesticus	6	
3	Tamsvin	Sus domesticus	3	
1	Älg	Alces alces	1	

gram är mycket få. En angelägen uppgift för framtiden är att skapa ett bättre underlag för att kunna diskutera forntidens klimat och miljö i Halland.

Yngre järnålder

Under yngre järnålder verkar en tydligare social bebyggelsestratifiering jämfört med tidigare perioder utkristalliseras såväl i Halland som i övriga Sverige. Det börjar bli möjligt att på ett mer systematiskt sätt skilja ut boplatser vilka brukades av olika samhällsgrupper. Denna stratifiering blir allt tydligare under tidens lopp och under yngre järnålder är den helt utvecklad. I korthet kan man säga att det rör sig om fyra typer av boningar som då kan skiljas ut nationellt (Widgren 1998:290, 2003:120, jfr Göthberg 2000:94ff). Två av dessa finns konstaterade i Halland, antagligen finns alla fyra:

- Längst ner i hierarkin finner man små hushåll bebodda av ofri arbetskraft. Det finns ingen bra metod att skilja ut dessa rent arkeologiskt, undantaget enskilda fynd av bojer och liknande, men utifrån skriftliga källor vet vi att trälar förekom.
- Mellanstora gårdar med möjlighet att hålla ett dussin djur och med en handfull byggnader på gården är vanligt förekommande i det arkeologiska materialet. Sannolikt höll man sig med en eller ett par trälar på en sådan gård.
- Storgårdar med möjlighet att vid behov ställa upp ett tjugotal djur är en annan urskiljbar grupp. Gårdarna innehåller något fler byggnader än de mellanstora gårdarna. Detta var rika gårdar som genom att utnyttja ofri arbetskraft kunde ackumulera ett överskott. Basen var agrar stordrift.

- Ett fåtal väldigt rika storgårdar kan urskiljas. De är storleksmässigt och innehållsmässigt lika de övriga storgårdarna men innehåller ett fyndmaterial som speglar in-vånare med betydligt högre status. Detta var samhällets yttersta elit. På sådana gårdar finns ofta spår av långt drivet specialiserat hantverk.

En handfull vikingatida gravfält har undersökts, dessa vittnar bland annat om kontakter utåt samtidigt som de ger intressanta detaljer utifrån sitt djurbensinnehåll. Det finns ett begränsat om än väldigt artrikt benmaterial från Hallands yngre järnålder tillgängligt. Trots begränsningarna kan några generella tendenser utläsas kring människans relation till djuren i sin närhet och omgivning. Låt oss börja med boplatserna.

Man kan istället för att utgå från en uppdelning i fyra nivåer, likt den som redovisas ovan, välja att generalisera utifrån ”normalboplatser” respektive ”överklassboplatser”. Detta förefaller passa den arkeologiska kontexten i Halland bäst. Då kan man utifrån det osteologiska materialet identifiera högreståndsmiljöerna genom att de är oerhört mycket artrikare än normalboplatserna. Slutsatsen blir att normalboplatserna primärt höll sig med produktionsdjur medan högreståndsmiljöerna även ägnade sig åt jakt. Att jakt för äldre tid är en överklassyssla och inte något som allmogen levde av kan sägas gälla hela Sydskandinavien från åtminstone yngre järnålder. För Norrlands del är situationen annorlunda. Där har jakten alltid varit, och är fortfarande, ett viktigare inlag i människans näringsfång och samhällets ekonomi. Detta märks även i de senare lagarna. Medan jakten regleras i de medeltida landskapslagarna i södra Sverige är den oreglerad och fri för alla och en var i Norrland. Det är under denna period som man kan förvänta sig att jakt med rovfågel börjar dyka upp i Skandinavien, olika hundraser kan också urskiljas. Dessa båda fenomen fördjupas i artdelen av boken. På högreståndsplatserna finner vi även djurben från djur man kan anta ha dödat för skinnens skull. Björn, bäver och räv är de som ligger närmast till hands i detta hänseende. Detta är antagligen ett utslag av såväl ett utökat bruk av utmarkerna som en ökad handel under yngre järnåldern.

Vi vet att man i Halland under yngre järnålder höll sig med de flesta husdjur som hålls än idag, undantaget är givetvis de som härstammar från nya världen så som kalkon och myskanka. Kalkon finns för övrigt från efter-

Art	Överklassboplats	Normalboplats	Gravfält
Björn	X		
Bäver	X		
Får/get	X		X
Gråsäl	X		
Gås	X		
Hare	X		X
Havsörn	X		
Hund	X		X
Häst	X		X
Höns	X		
Kronhjort	X		
Nöt	X	X	X
Rovfågel		?	?
Rådjur	X		
Räv	X		
Svin	X	X	
Tjäder	X		
Älg	X		

Olika djurslag och i vilken miljö de identifierats. I Halland är det framför allt "Slöingeboplatsen" samt "Varlaboplatsen" som sticker ut som särpräglade överklassboplatser. Det är dessa två boplatser som summerats i kolumnen "överklassboplats" i tabellen.

Förekomster	Art	Latin	Boplats	Grav
1	Björn	Ursos actos	1	
2	Bäver	Castor fiber	2	
3	Får	Ovis aries	3	
4	Får/Get	Ovis / capra	2	2
1	Get	Capra hircus	1	
1	Gråsäl	Halichoerus grypus	1	
2	Gås	Anser sp	2	
2	Hare	Lepus timidus	1	1
1	Havsörn	Haliaeetus albicilla	1	
8	Hund	Canis familiaris	4	4
7	Häst	Equus caballus	4	3
4	Höns	Gallus gallus	4	
2	Kronhjort	Cervus elaphus	2	
8	Nötkreatur	Bos taurus	6	2
1	Rovfågel	Falconiformes	1	
1	Rådjur	Capreolus capreolus	1	
1	Räv	Vulpes vulpes	1	
3	Svin	Sus scrofa/domesticus	2	1
3	Tamsvin	Sus domesticus	3	
1	Tjäder	Tetrao urogallus	1	
1	Vildsvin	Sus scrofa	1	
1	Älg	Alces alces	1	

Djurförekomster, mellersta och yngre järnåldern, sammanställning av totala mängden förekomster i boplatser respektive gravkontext.

reformatoriska kontexter i Halland. Mängden identifierade ben från tamfågel är låg, men innebär snarare att vi har konkreta belägg för att man höll sig med höns och sannolikt gäss än att de skulle varit ovanliga. Det är som vanligt benens dåliga bevarandepotential som spelar in och ger en missvisande bild. Bland de matnyttiga däggdjuren är nöt och svin vanligast. Får och get förekommer och man har även konsumerat häst. Innan Halland dränerades och blev en riktig kornbod var det framför allt ängs- och betesmark som landskapet på ett enkelt sätt kunde användas som. Benen från nöt, får, get och häst kanske speglar detta, medan de relativt omfattande svinmaterialen visar att det fanns skogar, framför allt med ädellöv, i vilka grisarna kunde finna sin föda. De överlag fåtaliga benen från älgar i det Halländska benmaterialet stöder tanken på att Halland tidigt var relativt fattigt på skogsmark. I den mån man kunnat urskilja slaktmönster bland fårbenen verkar slaktåldern vara förhållandevis hög, två till tre år, vilket skvallrar om att fåren primärt hölls för ullens skull. Getterna bör ha hållits för kött, mjölk och skinn vilket blir ett mycket starkt läder vid beredning. Getter kan för övrigt hållas på mycket marginella buskmarker, vilket sannolikt utnyttjades.

Medeltid

Fynduppgifterna som redovisas är från landsbygdsmiljöer, inte från de urbana miljöer där benmaterial ofta är rikligt förekommande. Annars är den nationella synen på medeltidens husdjurshållning och djurhälsa baserad på just osteologiska stadsmaterial. Då rör det sig framför allt om djur som fötts upp på landsbygden och sedan vallats eller på annat sätt forslats in till staden för att slaktas där (Sten & Vretemark 2001). Det medeltida osteologiska stadsmaterialet från Halland är ofta svårtillgängligt. Ett par sammanställningar finns dock. Sabine Sten redovisar i en kort artikel från 1980 resultaten från Rådhusgrävningen i Halmstad 1979. I materialet finns de vanliga husdjuren nötboskap, får/get, svin samt höns- och gåsfågel. Nötkreaturen har i flera fall förslitningsskador som visar att de först använts som arbetskraft. Utan att bli förvånad kan man konstatera en mängd fiskarter, torsk, flatfiskar, tonfisk, abborre och gädda. Ett lite exceptionellt fynd är en synål tillverkad i valben (Sten 1980). I städerna finns det, precis som idag, ett omfattande inslag av

Benmaterial från halländsk medeltid. Kloster/kyrka avser lokal på landsbygden. Det har för medeltiden inte varit relevant att ta med någon kolumn för gravar då det kristna gravskicket skiljer sig från det äldre i frågan om bland annat gravgåvor och gravoffer.

Förekomster	Art	Latin	Boplats	Kyrka/Kloster
1	Får	Ovis aries	1	
2	Får/Get	Ovis / capra	1	1
1	Get	Capra hircus	1	
1	Grävling	Meles meles	1	
1	Gås	Anser sp	1	
2	Hund	Canis familiaris	2	
3	Häst	Equus caballus	2	1
3	Höns	Gallus gallus	1	2
1	Katt	Felis catus	1	
1	Kronhjort	Cervus elaphus	1	
1	Mård	Martes martes	1	
6	Nötkreatur	Bos taurus	5	1
1	Orre	Tetrao tetrix	1	
1	Rådjur	Capreolus capreolus	1	
1	Räv	Vulpes vulpes	1	
1	Skata	Pica pica		1
2	Svin	Sus scrofa/domesticus	2	
2	Tamgås	Anser anser		2
2	Tamsvin	Sus domesticus	1	1

vilda djur. För det första finns där spår av villebråd i form av kronhjort, rådjur, skogshare och skogsräv. Mängden är ringa i likhet med hur det brukar se ut i de medeltida städerna. En förklaring är givetvis att såväl kronhjort som rådjur var högvilt som endast fick nedläggas av de högre stånden. En annan förklaring till den ringa mängden spår av matnyttigt vilt är givetvis att det är lättare att frakta in levande matnyttiga husdjur till staden än slaktkroppar av vilt vilka riskerar att skämmas i hanteringen (Häggström manus). En intressant notering i sammanhanget är att rådjuren över lag är större i den medeltida populationen från Halmstad, men även Lödöse, än vad de är i vår samtid. Jämförbara ben är i snitt 5% större i de medeltida populationerna än i moderna. Både säl och bäver förekommer i Halmstad. Fåglar förekommer av flera slag. Bland de mer matnyttiga som hittats i det medeltida Halmstad kan tjäder, gräsand, svan, ljungpipare, kaja, korp, råka och smålom nämnas. Ett 20-tal fiskarter har påträffats, ett fynd av karp kan särskilt framhållas.

En annan intressant animalisk fyndkategori är mängder av flodpärlmusslor. Bland objudna gäster märks svarträtta, husmus men även vattensork, grodor och paddor (Andersson 1999).

Det medeltida landsbygds materialet är inte överdrivet stort i Halland. Kanske ökar det något under kommande år när några tidigmedeltida lokaler avrapporterats. De vanliga tamdjuren får/get, nöt och gris finns representerade i proportionerna 2:3:1. Intressant i detta sammanhang är att det finns get identifierat, inte bara tvåvalsalternativet får/get. På boplatserna finns en hel del vilt, även högvilt i form av kronhjort och rådjur som i de medeltida lagarna var förbehållet de högre stånden. Att det inte finns några harar är förvånande då den medeltida landsbygden i Halland borde varit en mycket bra harbiotop samt att haren var lovlig för alla och en var.

Det finns förhållandevis många fågelarter representerade i materialet. Bland tamfåglar har vi såväl höns som tamgås. Där finns även gås i allmänhet vilket kan vara såväl tamgås som någon vildgås, kanske grå- eller sädgås men inte kanadagås. Vilda fåglar finns representerade av skata och orre. Den sistnämnda garanterat använd som matfågel. Kanske var orren snarad eller på annat sätt fångad på en spelplats, det var en vanlig jaktmetod förr. Andra smådjur som är viktiga att lyfta fram är mård och räv, två djur med dyra pälsverk. Antagligen borde det funnits en del ekorre (vars päls kallades gråverk) på gårdarna men benen är små och mycket förgängliga så de har antagligen försvunnit genom tidernas lopp. Detsamma gäller all den fisk som bör ha konsumerats.

Efterreformatorisk tid

Det efterreformatoriska materialet från Hallands landsbygd är begränsat, vilket inte är någon ovanlighet sett i ett nationellt perspektiv. Antagligen är det efterreformatoriska eller tidigmoderna materialet betydligt mycket bättre undersökt i städerna än på landet, inte minst med 2000-talets omfattande undersökningar i såväl Jönköping som Göteborg i färskt minne.

Till skillnad från tidigare perioder finns det i det efterreformatoriska materialet ett större inslag av fjäderfä. Självklart beror detta på att nedbrytningen inte hunnit gå lika långt i det yngre materialet som i det äldre. Intressant är att det redan i efterreformatorisk tid dyker upp spår av internationella kontakter i form av kalkonben i det Halländska materialet.

Djurförekomster från efterreformatorisk tid.

Förekomster	Art	Latin	Boplats	Grav
1	Får	Ovis aries	1	
2	Får/Get	Ovis / Capra	2	
1	Häst	Equus caballus	1	
2	Höns	Gallus gallus	1	
1	Kalkon	Meleagris gallopava	1	
2	Nötkreatur	Bos taurus	2	
2	Svin	Sus scrofa/domesticus	2	

Variationer

När man sammanställer artförekomsterna kronologiskt på detta vis blir det tydligt att vissa perioder är mer undersökta än andra. Trots att jägarstenåldern utgör första halvan av historien så utgör benmaterialet mindre än 10 procent vilket är en tydlig indikation på de dåliga bevarandeförhållandena, men kanske alltså även på att vissa perioder undersökts mer än andra. I nästa del av boken tas djuren upp artvis. Varje djurart presenteras inte minst utifrån kulturhistoriskt perspektiv, varefter förekomster listas. 🦋

DEL 5

Katalog över djur i halländsk jord

"Djuret har förtroende för mig. Allt annat vore underligt. Jag har skött honom under hela hans liv. Det var jag som fick fånga in hans mor, ta tag i hans små klövar och dra ut honom när det var dags. Mamman slickade rent honom, sedan reste han sig på darriga ben och sökte rätt på spenen. Jag såg honom växa under den frodiga sommaren. Jag såg honom bli fertil och jag såg honom backa undan från den större hannen med de stora hornen när honorna blev mottagliga för uppvaktning.

Nu ser jag honom i ögonen. Han är inte rädd, för han vet att han kan lita på mig.

Det är inte utan att känna ett sting av sorg som jag gör det jag måste. Det finns inte foder nog att klara både honom och den större hannen denna vinter. Därtill behöver familjens vinterförråd fyllas. Pälsen skall användas för att värma min dotter som fortfarande inte kan gå.

Jag biter ihop, stålsätter mig och dödar honom. Därefter tappar jag honom på blod, kränger av huden för att slutligen ta ut inälvorna. Sedan får han hänga några dagar innan jag styckar honom med kniven jag smidde härom året varefter jag tar till vara på köttet."

Citatet hade kunnat handla om vår förhistoria, kanske om en gård i närheten av dem i Tölö som tidigare delar av boken kretsat kring. Nu gör den inte det. Det är en text som beskriver den första gång jag slaktade ett lamm. Det var hösten 2005. Flocken hade inte fått några nya gener på flera år när jag övertog den tidigare under året. Det fanns bara en sak att göra, avlägsna befintliga baggar och ersätta dem med en obesläktad. Risken för ökad lammdödighet,

missbildningar och andra oönskade defekter var annars överhängande. Vi har dessa får och något dussin höns för att kunna äta egenproducerad mat, för att slippa bidra till den storskaliga och på många sätt såväl obehagliga som omoraliska djur- och köttindustrin världen över. Ett indirekt syfte var att genom att lära mig mer om djur, djurhantering, jakt, slakt och allt som hör därtill samt hantverk som smide så får jag en ökad förståelse och tolkningsmöjlighet till de spår jag stöter på som arkeolog. Allt för många arkeologer har endast skrivbordserfarenhet av det de beskriver i sina texter, det vill jag undvika. Men om mina tolkningar av det förgångna blir mer rätt vet jag naturligtvis inte, det finns ett långt tidsmässigt och kulturellt avstånd mellan de jag studerar och mitt eget liv. Jag vet hur som helst att detta påverkat tolkningarna och beskrivningarna i den tidigare delen av boken, i vilken utsträckning det påverkar artgenomgången låter jag vara osagt.

I denna del, artdelen, behandlas de olika djurslag som framkommit i arkivgenomgången var för sig. Arterna är uppdelade i tamdjur, högvilt och småvilt. Inom varje kategori är arterna sorterade alfabetiskt. Vid varje art finns en kort text om arten i fråga samt ett utdrag ur databasen där man kan se hur många fynd som gjorts, var de gjorts och hur gamla de är. I möjligaste mån har fornlämning angetts men i en del fall har inte närmare uppgift än exempelvis en trakt stått att finna. Ett par allmänna kategorier har inte tagits med även om de finns inlagda i databasen. Groddjur är en sådan kategori. I några fall har jag inte hittat primäruppgifter i Landsantikvariens arkiv utan fått förlita mig på andra sammanställningar, t.ex. gäller detta ett par fågelfynd och en del gravfynd. Vid en del samlingsrapporter har jag valt att hänvisa till redaktörerna för respektive volym snarare än till de enskilda fornlämningarna, denna uppgift räcker dock för den nyfikne som vill gå tillbaka till källorna. Man skall vara medveten om att sammanställningen inte är heltäckande, men den täcker den absoluta majoriteten av de fynd som analyserats och vederbörligen rapporterats till Landsantikvariens arkiv.

Invid varje art finns en kort allmänbeskrivning och historik samt i många fall uppgifter om eventuella sjukdomar som djuren kan smitta människor med, så kallade *zoonoser*. I möjligaste mån har äldsta belägg för sjukdomarna redovisats, för man skall vara medveten om att all djurhållning och djurkontakt är förenad med risker. Följande sjukdomar är inte arts specifika utan

förekommer hos flera djurslag vilket gör att det är lämpligare att uppge dem här än under respektive art (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Listerios* smittar via förtäring av smittat livsmedel. Vuxna får milda influensaliknande symptom men hos gravida kvinnor och dräktiga djur kan fostret drabbas av hjärnhinneinflammation och aborteras. Uppgifter om äldsta belägg saknas. Sjukdomen är egentligen inte zoonos utan ett resultat av att man hanterar sitt livsmedel felaktigt; *Anthrax* (mjältbrand) smittar via sporer som sprids från sjuka eller döda smittade djur samt produkter av dessa. Symptomen innefattar hudförändringar, ofta uppstår de i lungor eller mag/tarmkanalen. Blodförgiftning är vanligt och dödligheten kan vara så hög som 80% beroende på variant. Sjukdomen finns belagd i uråldriga skriftliga källor, t.ex. från Egypten; *Salmonella* sprids genom kontakt med djur eller förtäring av ej tillräckligt upphettad mat. Sjukdomen yttrar sig genom akuta buksmärtor, diarré, illamående och feber. Teoretiskt sett kan sjukdomen ha förekommit från neolitisk tid.

Katalogen hade kunnat vara upplagd helt i bokstavsordning, men jag har valt en annan indelning. En indelning som ligger närmare de medeltida landskapslagarnas syn på djur. Katalogen är därför tredelad. Den första innehåller tamdjur, såväl husdjur som sällskapsdjur. Den andra innehåller primärt vad som kan klassas som högvilt, vilka kan sägas vara de vilda djur som det fanns restriktioner eller speciella regler kring vad gällde jakt. Den tredje delen innehåller småviltet, som i princip alltid varit tillåtet för var och en att jaga efter bästa förmåga.

Några delar av texten har publicerats på annat håll tidigare (t.ex. Häggström 2007b, 2010, 2014, Häggström & Sjöberg manus är också relevant).

Tamdjur

Tamdjur är de djur man håller på gården, de djur som genom årtusendenas lopp domesticerats.

Får (*Ovis Aries*)

Förutom hunden är fåret det djur som tidigast domesticerades (Sten & Vretemark 2001). Att det är djur med flockstruktur som primärt lett till lyck-

de domesticeringar är knappast förvånande (Raab 2008). Tamfåret stammar från mufflonfåret (*Ovis orientalis*) och har likt det 27 kromosompar, andra vildfårsarter har fler kromosompar. Runt 7000 år f.Kr. vet vi att det fanns tamfår i östra Medelhavsområdet. Ungefär 4000 f.Kr. dyker de upp på våra breddgrader. Stenåldersfåret var inget stort djur, lite drygt 55 cm i mankhöjd. Några enstaka individer närmar sig 75 cm (Hatting 1993). De medeltida fåren, så som de ter sig i benen från städernas avfallslager hade en mankhöjd på i snitt 60 cm, vilket ger en slaktvikt på ungefär 20 kg. Höstslaktade lamm bör ha haft en slaktvikt på ungefär 5 kg, avsevärt mindre än de fårraser som används idag (Sten & Vretemark 2001).

Osteologiskt sett är det svårt att skilja ben från får respektive get åt, detta innebär att det förutom de artspecifika benen även finns en stor grupp ben som definierats som får/get. Utifrån de ben som trots allt går att närmare specificera kan vi dock sluta oss till att får var vanligare än getter, kanske tre gånger vanligare.

Det förhistoriska fåret var av stor nytta på många sätt, men eftersom slaktvikten var så låg var kanske den ull man efterhand genom urval premierat djurens viktigaste produkt. Ull som kunde tovas eller vanligare spinnas till tråd och vävas eller nålbindas till olika plagg. Få textilier har lika värmeisolerande egenskaper oavsett om de är våta eller torra som just ull (Hatting 1993). Ullfår finns belagda i Grekland från ungefär 3500–3000 f.Kr. och spreds därefter över Europa (Welinder et al 1998). I Norden kan man inte säga att det funnits någon enhetlig ras med likartade egenskaper, snarare har det funnits en stor mängd lokala raser. Under medeltiden inordnades får i samlingsbegreppet ”småboskap” (Bernström 2008:104ff).

Fårflöckar är platsrogna och håller sig till relativt små vistelseområden. Flockar med helt fri tillgång till ytan brukar välja att hålla sig inom ett hemområde på ca 60 hektar inom vilket de söker sin föda och vila (Jensen 1983). En föda bestående av gräs och örter.

Ett intressant medeltida fynd gjort i Åsa i Ölmevalla socken mellan Kungsbacka och Varberg måste lyftas fram i sammanhanget. Eftersom det inte rör sig om ett osteologiskt fynd tas det inte upp i databasen, däremot rör det sig om en månghundraårig ullhärva. Det första som kan konstateras är att ullen är korthårig, men eftersom några längder inte redovisas är det omöjligt att

bedöma om ullen är spinnbar eller ej. Huvuddelen av ullen i härvan är starkt mörghårshaltig, rak och kraftig, ca 25–80 μ tjock med ett medeltal på 35 μ . En mindre del av härvan utgörs av finare ull, 15–25 μ tjock med ett medeltal på 20 μ . En del av ullhärvan utgörs av ulltestar vilka är tydligt avklippta men huvuddelen av ullhärvan består av ull där fibrerna är intakta i toppen och har bevarade rötter (Persson 1982). Detta innebär för det första att ullkvaliteten är varierad. Spinner man något av den upplevs plagget sannolikt som stickigt om det ligger an mot huden eftersom grunden för bra garn är tunna och långa fibrer (muntligen Allan Waller). I detta fall var fibrerna uttryckligen korta och grova. Ullkvaliteten är varierande, vilket är vanligt bland våra alderdomliga lantraser där man oftast avlat på genetisk bredd snarare än enstaka egenskaper. Sannolikt kommer fibrerna från minst två olika individer eftersom det anges att delar av fibrerna är klippta och delar har rötter. Att det finns rötter på fibrerna innebär att ullen tagits från ett djur som varit dött ett tag, alternativt en fäll som börjat rötas. Om ett skinn efter avflåning från en slaktkropp inte tämligen omgående kyls ner påbörjas en förruttelseprocess i huden som medför avhårning av fällen. Ett mer känt exempel på fynd av medeltida fårprodukter gjort i Halland är Bockstensmannens plagg, vilka även de tillverkats i en ull av varierande kvalitet med stort inslag av mörghår, dock ej lika stort inslag som hos exempelvis gutefår (jfr Ryder 1997).

Under medeltiden ansågs får vara blida till sin natur, därför ansågs de vara varegens lättaste byte. Därför skulle de skyddas mot det onda av en herde. I överförd bemärkelse var prästen herden som skyddade sin flock mot det onda. Baggen är i det gamla testamentet ett återkommande offerdjur. Baggens aggressivitet berodde enligt många författare på att det på grund av maskar kliade under hornen (Eriksson 2009:68f, 72f, 78f)

Får kan om man ha otur medföra följande smittor till människan (Häggeström 2007 samt däri angivna referenser): *Brucellos*, undulatsjukan, smittar dels genom förtäring av otillräckligt upphettade produkter inklusive mjölk och dels genom kontakter med djurs könsdelar. Sjukdomen yttrar sig genom hög feber, frossa, svettningar mm, feberperioderna är återkommande. Sjukdomen finns belagd i skelettmaterial från mesolitisk tid och framåt; *Campylobacterios* smittar genom förtäring av smittad föda, vatten och mjölk eller kontakt med djur och framför allt latrin. Sjukdomen yttrar sig genom diarré,

Får / Get

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Får/Get	Harplinge	155	Grav	Neolitikum	Carlie 2001	
Får/Get	Varberg	Fridhemsberg	Boplats	Neolitikum	SHM 19871	
Får/Get	Laholms lfs	164	Boplats	Neolitikum	Wattman 1996	
Får	Tvååker	82	Boplats	Bronsålder	Artelius et al 1989	
Får/Get	Kvibille	131	Boplats	Bronsålder	Carlie 2002	
Får/Get	Stafsinge	116	Boplats	Bronsålder	Johansson et al 2001	
Får/Get	Stafsinge	118	Boplats	Bronsålder	Johansson et al 2001	
Får/Get	Hasslöv	Lugnarohögen	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	
Får/Get	Ränneslöv	Edenberga	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	Lamm
Får/Get	Snöstorp	Hög 64	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	
Får/Get	Söndrum	Bäckagård hög 11	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	Lamm
Får/Get	Söndrum	Hm 9885	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	
Får/Get	Vapnö	Norra högen	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	
Får/Get	Övraby	Kårarp hög 1	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	Lamm
Får	Snöstorp	21	Grav	Bronsålder	Lundborg 2007	
Får/Get	Vinberg	98	Boplats	Bronsålder	Schaller Åhrberg & Streiffert 1994	
Får/Get	Laholm sfs	Kullsgården	Grav	Bronsålder	SHM 17692	
Får/Get	Stråvalla	Kärra 2	Grav	Bronsålder	SHM 26897	
Får/Get	Harplinge	155	Boplats	Äldre järnålder	Carlie 2006	
Får	Laholms lfs	135	Grav	Äldre järnålder	Anberg & Wattman 1993	Lamm
Får/Get	Övraby	76	Boplats	Äldre järnålder	Carlie 2011	Både yngre och äldre individer
Får/Get	Veddige	252	Boplats	Äldre järnålder	Ryberg 1998	
Får/Get	Snöstorp	106	Boplats	Äldre järnålder	Toreld & Wranning 2003	
Får/Get	Tjärby	69	Boplats	Äldre järnålder	Wranning 2011	
Får/Get	Fjärås	499	Boplats	Äldre järnålder	Ångeby 2001	
Får/Get	Fjärås	512	Boplats	Äldre järnålder	Ångeby 2005	
Får	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Får/Get	Vinberg	30	Grav	Yngre järnålder	Artelius & Arcini 1996	
Får/Get	Söndrum	5	Grav	Yngre järnålder	Håkansson et al 2003	
Får	Tölö	6 & 103	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Får/Get	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000	
Får	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004	
Får/Get	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004	
Får/Get	Skummeslöv	Kyrka	Kyrka	Medeltid	Bjuggner & Andersson 2006	Småvuxen
Får	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Får/Get	Laholms lfs	201	Boplats	Medeltid	Munkenberg 1996	
Får	Getinge	93:6	Boplats	Efterreformatörisk	Jonsson manus	
Får/Get	Getinge	93:6	Boplats	Efterreformatörisk	Jonsson manus	
Får/Get	Slättåkra	89	Boplats	Efterreformatöriskt	Rosén 2004	

buksmärtor, feber, illamående, kräkningar och i sällsynta fall dödsfall. Sjukdomens ålder är okänd, den är oskiljbar från andra diarrésjukdomar i antika skriftliga källor; *Leptospiroser* smittar genom förtäring av smittat livsmedel samt genom kontakt med urin från smittade djur. Sjukdomen yttrar sig genom feber, värk, frossa, ibland gulsot och en dödlighet på 1–20% beroende på variant. Sjukdomen är globalt spridd vilket indikerar en mycket hög ålder.

Get (*Capra hircus*)

Tamgeten härstammar från östra medelhavsområdets besoarget (*Capra aegagrus*). Geten domesticeras tidigt, i princip samtidigt som fåret. Snabbt minskar den i storlek och blir urskiljbar gentemot sina vilda släktingar. Den förhistoriska geten i Sverige var behornad (Hallander 1989). Geten bidrar med en mängd användbara produkter till de som sköter henne rätt. Mjolk, kött och skinn/läder är de tydligaste. Sällskap är en annan som sannolikt är underskattad men helt omöjlig att belägga annat än indirekt. Geten är anspråkslös och klarar sig bra på magra marker och de föredrar buskar framför gräs och örter.

Inte mindre än tre getter finns namngivna i fornnordisk mytologi, Tanngnjostr och Tanngrisnir drog guden Tors vagn medan Heidrun stod på Valhalls tak och betade av världsträdets grenar. Heidrun mjölkade till kämparnas glädje inte fet mjölk utan starkaste mjöd (Bernström 2008:110). I den kristna mytologin är dock getabocken bångstyrig, närmast det fogliga lammets totala motsats (Eriksson 2009:74f).

Endast ett fåtal fynd finns från Halland, men sannolikt döljer sig ytterligare under registreringskategorin får/get vilken redovisas under rubriken får, där förklaras även problematiken att skilja får från get. Det kan även nämnas att getkoproliter har hittats på boplatsen Skrea RAÄ 195, de dateras till senare delen av den äldre järnåldern.

Getter kan om man ha otur medföra följande smittor till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Brucellos*, undulatsjukan, smittar dels genom förtäring av otillräckligt upphettade produkter inklusive mjölk och dels genom kontakter med djurs könsdelar. Sjukdomen yttrar sig genom hög feber, frossa, svettningar mm, feberperioderna är återkommande. Sjukdomen finns belagd i skelettmaterial från mesolitisk tid och framåt;

Campylobacterios smittar genom förtäring av smittad föda, vatten och mjölk eller kontakt med djur och framför allt latrin. Sjukdomen yttrar sig genom diarré, buksmärtor, feber, illamående, kräkningar och i sällsynta fall dödsfall. Sjukdomens ålder är okänd, den är oskiljbar från andra diarrésjukdomar i antika skriftliga källor; *Leptospiroser* smittar genom förtäring av smittat livsmedel samt genom kontakt med urin från smittade djur. Sjukdomen yttrar sig genom feber, värk, frossa, ibland gulshot och en dödlighet på 1–20% beroende på variant. Sjukdomen är globalt spridd vilket indikerar en mycket hög ålder.

Get

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Get	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
Get	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

Hund (*canis familiaris* / *canis lupus f. familiaris*)

Hundarnas historia har under senare år blivit lätt att läsa nu när genetiken låter oss läsa de döda genom provrör och kemikalier. Hundens ursprung är egentligen ganska enkelt. Vargkullar har tagits omhand flera gånger sedan minst 15000 år, den senaste forskningen menar att det skedde huvudsakligen i Asien. Enstaka, vetenskapligt mycket omdiskuterade fynd gör gällande att man kan spåra tamhunden så långt tillbaka som till för 32.000 år sedan. Sådana fynd finns exempelvis i Belgien. De tillvaratagna vargarna har sedan genom ett medvetet urval bland avkomman gett upphov till olika tidiga former av hundar, en grundparameter bör ha varit anpassningsbarhet. Spåren blir sedan ganska vanliga på stenåldersjägarnas boplatser. Redan de första invandrarna i Norden hade hundar med sig på vandringen norröver. Jägerstenålderns hundar hittas allt som oftast i regelrätta gravar, egna eller inhysta hos en människa. Hundarna i sig bör ha varit av ”spetstyp” med en mankhöjd på sisådär 45–60 cm, med en ökande variation över tid. Enstaka uppenbart annorlunda raser infördes efterhand, till exempel har man hittat vindhundslänkande hundar från århundradena strax efter Kristi födelse likväl som från vikingatid. Vindhundarna är högre än de järnåldershundar som brukar hittas i Sverige, mankhöjden för vindhundar i det arkeologiska materialet brukar ligga på drygt 65 cm. Huvudet är smalare och såväl fram- som bakben är betydligt längre än på de inhemska hundarna. Det finns även fynd av

småvuxna hundar. Det finns alltså i benmaterialet minst tre olika hundtyper. De medeltida landslagarna, nedtecknade för 600–800 år sedan, ger oss en inblick i hundarnas användning och status. Hundar omnämns på flera ställen men de intressantaste berör vilka skadestånd som var aktuella om en hund dräptes. Inte mindre än fem olika omnämnda hundtyper vilka alla hade sitt värde omtalas, de är i fallande värdeordning (Bernström 2008:142ff, Tunón et al [red] 2007:88ff, jfr Häggström & Sjöberg manus):

- **Knähundar**, sannolikt utpräglade överklassdjur. Man ser dem ofta på senmedeltida bilder av furstepar där kvinnan bär eller klappar en liten knähund och mannen har en högbent jakthund.
- **Mjöhund** är en hundkategori som diskuterats en hel del. Ett förslag är att denna kategori endast täcker in vindhundar, en annan åsikt är att mjöhund avsåg alla typer av långbenta kontinentala och brittiska jakthundar som letat sig upp till nordn.
- **Jakthundar** avser den stora mängden jakthundar som fanns i såväl slott som koja. Hundar som på våra breddgrader oftast var av spetstyp.
- **Vallhundar** och andra boskapsvaktande hundar värderades inte lika högt som jakthundar och knähundar men var ändå inte de som var lägst värderade. Sannolikt avspeglar detta att överklassen och lagstiftarna var mer intresserade av att värna om sina sällskaps- och jakthundar än om allmogens brukshundar.
- **Gårdvar** kallas den femte omnämnda kategorin av hundar. Den innefattar vakt-hundar och gårdshundar utan mer specificerade användningsområden.

I den medeltida litteraturen är hunden en symbol för trofasthet och vaksamhet. I några bestiariet klassas hunden snarare som ett vildjur än ett tamdjur. Lite paradoxalt då det ligger i hundens natur att leva med människan, men just hundens styrka och snabbhet för den till vilddjuret. Hunden får i den medeltida ikonografin symbolisera trohet, vasallens eller makans (Eriksson 2009:128ff). Blickar man lite bakåt i tiden blir det klart och tydligt att hunden sedan länge haft en väldigt speciell roll i förhållande till människan, hur skall annars de hundgravar från den äldsta stenåldern tolkas?

Ett problem är att det inte går att urskilja hur en hund använts i det arkeologiska materialet. Däremot kan man i vissa fyndmaterial se att hundarna hanterades väldigt hårt. I åtminstone ett par vikingatida fyndmaterial kan

man se att en hyfsat stor andel, ungefär 10%, av hundskeletten hade spår av skador av käppslag och sparkar på revben, bogblad och ryggkotor. I många fall rör det sig om frakturer som läkt ut, men ibland har skadorna gett upphov till kroniska problem och i några fall varit dödande (Teegen 2005). Från vendel- och vikingatid finns ett par exempel på bevarade koppel. I det ena fallet rör det sig om ett koppel för fyra hundar, man kan föreställa sig att det kanske använts för att hålla hundar inför packjakt. Ett annat exempel utförs av ett kraftigt spikförestett halsband i en grav från Valsgärde (Jennbert 2011:65). En tolkning som föreslås är att det suttit på en aggressiv vakthund men jag funderar på om det kan använts vid kamp eller kanske till och med jakt på stora rovdjur, inte minst som en del utsmyckning på föremål från Vendel och Valsgärde föreställer rovdjur.

Hundar kan, om man har otur, medföra följande smittor till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Echinococcus* (blåsmask)

Hund

Art	Socken	Fornl.	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Hund	Eldsberga	74	Boplats	Mesolitikum	Anberg 1996	
Hund	Snöstorp	96	Boplats	Mesolitikum	Westergaard 1995	
Hund	Laholms Lfs	164	Boplats	Neolitikum	Wattman 1996	
Hund	Snöstorp	30	Grav	Bronsålder	Andersson 1993	
Hund	Söndrum	Bäckagård Hög 12	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	
Hund	Vinberg	30	Grav	Äldre järnålder	Artelius & Arcini 1996	
Hund	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Hund	Vinberg	30	Grav	Mellersta järnålder	Artelius & Arcini 1996	
Hund	Fjärås	Fjärås Bräcka, Må Ågor	Grav	Yngre järnålder	SHM 15370	Ev fornlämning 48
Hund	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000	
Hund	Söndrum	5	Grav	Yngre järnålder	Håkansson Et Al 2003	Flera hundar varav en mindre
Hund	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004	
Hund	Tölö	6 & 103	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Hund	Vinberg	30	Grav	Yngre järnålder	Artelius & Arcini 1996	Bland annat 1 liten hund & 2 hundgravar
Hund	Falkenberg	39	Boplats	Medeltid	Lindman & Streiffert 1992	
Hund	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	

smittar via kontakt med djur och förtäring av smittat livsmedel. Uppges vara extra vanlig bland herdar. Sjukdomens symptom varierar beroende på vilka organ som angrips. Parasiten bör ha funnits hos människan sedan hunden domesticerades; *Rabies* smittar via bett och slickningar från smittade djur. Sjukdomen yttrar sig genom feber, huvudvärk, oro, kramper störningar i det centrala nervsystemet. Sjukdomens ålder är okänd men det kan påpekas att det i den medeltida östgöotalagen finns ett stycke avsett att förhindra smittspridning av epizootiska sjukdomar liknande denna: ”Nu blir någons hund galen; då ska den som äger den galna hunden kungöra detta”; *Trichinellos* (trikiner) smittar via förtäring av ofullständigt upphettat kött. Sjukdomen orsakar buk- och muskelsmärter, feber, svullna ögonlock och ljuskänslighet.

Häst (*Equus caballus*)

Hästen är en förutsättning för världens existens och tidens gång. De tidigaste tecknen på detta har vi från bronsåldern med bilder på hästar som drar en sol, samt fynd som den kända solvagnen (Trundholmssvagnen) som hittades på Själland 1902. Från den fornnordiska mytologin känner vi Skinfaxe som drar Dag över himlen och Rimfaxe som drar Natt (Tunón et al [red] 2008:30).

Före den senaste istiden var vildhästar (*Equus ferus*) vanliga i de delar av Europa som var något så när öppna. Istiden trängde ner dem längre ner i Europa men i isens spår vandrade de åter norr ut. Eftersom vildhästen är ett stäppdjur, beroende av god sikt för att kunna fly från annalkande faror utrotades den relativt fort när marken beskogades. (Hallander 1989). Några fynd av vildhäst har vi inte från Halland, däremot har det gjorts intressanta fynd i Hässelberga i Skåne. Det är en slaktplats som använts av en grupp senpaleolitiska jägare som hittats. På platsen finns ett fint benmaterial vilket bland annat innehåller ben från häst. I materialet finns hästar av olika ålder. Djuren har grovstyckats och de minst köttiga delarna har lämnats på platsen, till exempel benen nedanför knäleden samt skallar (Magnell et al 1999).

När hästen tämjdes är omdiskuterat, men att det skedde i Asien är fastslaget. (Hallander 1989). De förhistoriska hästarna hade mankhöjder på 115–145 cm och bör rimligen ha liknat vår tids islandshästar och fjordhästar (Welinder et al 1998). Benmaterialet från den yngre järnåldern ger dock vid handen att det förekom minst fem olika hästtyper, raser, i det som idag är

Sverige. En äldre kraftigare ras som sett ungefär likadan ut sedan bronsåldern. En ras får representeras av gotländska fynd från Ihre. Två öländska hästraser kan skiljas ut. Hästar som såg ut som den europeiska vildhästen har också hittats i t.ex. Valsgärde. Mitokondrieanalyser av ben från hästar av ”eurasiska vildhästtyp” visar dock att detta inte är en homogen grupp hästar utan att den utgörs av fyra olika raser (Jennbert 2011:65ff, 166f). Den sista eurasiska vildhästen anses ha dött i rysk fångenskap så sent som 1909 (Wikipedia uppslagsord Tarpan, 2014-01-13). I den medeltida tron är hästen både god och ond, oavsett vilket är den trofast sin ryttare. Den segrande Kristus avbildades ofta på en vit häst medan apokalypsens fyra ryttare hade svarta hästar (Eriksson 2009:85ff). Häst förekommer även i den yngre järnålderns namngivning i form av Joar och liknande former (Jennbert 2011:186).

Hästen har tämligen kraftiga ben vilket gör att de klarar sig bättre än små djur från nedbrytning. Detta innebär att hästen kan vara något överrepresenterad i fyndmaterialet som helhet.

Hästar kan om man har otur medföra följande smittor till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Campylobacterios* smittar genom förtäring av smittad föda, vatten och mjölk eller kontakt med djur

Häst

Art	Socken	Fornl.	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Häst	Eldsberga	126		Bronsålder	Andersson 1997	
Häst	Söndrum	86	Boplats	Äldre järnålder	Westergaard 1992	
Häst	Tjärby	69	Boplats	Äldre järnålder	Wranning 2011	
Häst	Övraby	76	Boplats	Äldre järnålder	Carlie 2011	1,5-5 År gammal
Häst	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Häst	Fjärås	Fjärås bräcka, Må ägor	Grav	Yngre järnålder	SHM 15370	Ev fornlämning 48
Häst	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000	
Häst	Söndrum	5	Grav	Yngre järnålder	Håkansson et al 2003	
Häst	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004	
Häst	Tölö	6 & 103	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Häst	Vinberg	30	Grav	Yngre järnålder	Artelius & Arcini 1996	
Häst	Laholms lfs	201	Boplats	Medeltid	Munkenberg 1996	
Häst	Skummeslöv	Kyrka	Kyrka	Medeltid	Bjuggner & Andersson 2006	
Häst	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Häst	Getinge	93:6	Boplats	Efterreformatorisk	Jonsson manus	

och framför allt latrin. Sjukdomen yttrar sig genom diarré, buksmärter, feber, illamående, kräkningar och i sällsynta fall dödsfall. Sjukdomens ålder är okänd, den är oskiljbar från andra diarrésjukdomar i antika skriftliga källor; *Leptospiroser* smittar genom förtäring av smittat livsmedel samt genom kontakt med urin från smittade djur. Sjukdomen yttrar sig genom feber, värk, frossa, ibland gulsot och en dödlighet på 1–20% beroende på variant. Sjukdomen är globalt spridd vilket indikerar en mycket hög ålder; *Ringorm* smittar via kontakt med djur och sporer i djurs omgivning. Sjukdomen yttrar sig genom ringformad växande rodnad i inflammerade områden av huden.

I Halland har vi hästar belagda från yngre bronsålder (1200–500 f.Kr) och framåt i tiden. De blir allt vanligare ju längre upp i tiden man kommer. Från yngre järnålder finns det fynd av hästar från fem platser, fördelade på tre gravfält och två boplatser.

Höna (*Gallus gallus*)

Tamhönan har sitt ursprung i det vilda hönssläktet *Gallus* där släktet djungelhönset är den viktigaste stamfadern. Hönan domesticerades sannolikt under neolitisk tid och når våra breddgrader kring vår tideräkningens början. Spridningen gick sedan fort eftersom hönan är högproduktiv och tämligen anspråkslös i sina krav. De förhistoriska hönorna var små i jämförelse med dagens slakt- och värphöns men större än dvärghönsen (Hallander 1989). Den förhistoriska hönans levnadsvikt bör med andra ord ha varit ungefär som de bevarade lantraserna där individerna i de flesta fall väger mellan ett och två kg (Olsson 2002, 2004). Trots att höns dyker upp i benmaterialen från Sverige redan under äldre järnålder har vi inga bevarade hönsben från Halland förrän under yngre järnålder. Detta har givetvis med nedbrytning att göra. Hallands läge och handelskontakter gör att Halland borde vara ett av de områden i Sverige där en ny art som höns först etableras.

Höns håller sig till små revir, från 30 till 140 meter i diameter beroende på födotillgång och biotop. Inom området har flocken specifika övernattningsträd vilka uppsöks i skymningen. Detta gör att man mycket enkelt kan hålla höns helt frigående kring en gård. Risken är att hönorna blir offer för markrovdjur och rovfåglar, där spelar framför allt tupparna en viktig roll genom att de håller utkik och larmar resten av flocken vid fara. Höns trycker sig

generellt mot marken vid fara, men tuppen kan också handgripligen försvara sin flock mot rovdjur (Jensen 1983). Tuppen beskrivs i de medeltida bestiarierna som modig (Eriksson 2009:248-9). Personligen har jag erfarenhet av ett stoiskt tuppoffer där min gamla orusttupp gick mellan en lo och resten av hönsflocken. Tuppen strök givetvis med, men han var den enda som gick åt innan vi upptäckte det hela och kunde bomma till höns huset och skrämma bort lokatten.

I de medeltida stadsmaterialen hittas emellanåt äggskal, vilket tydligt visar att man höll sig med höns inte bara för köttets skull utan även konsumerade ägg. Deras små revir och möjligheten att utfodra dem med hushållsavfall gör dem i likhet med grisar förhållandevis lämpade att hålla i urbana miljöer (Sten & Vretemark 2001).

Hönor kan om man har otur medföra följande smitta till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Campylobacterios* smittar genom förtäring av smittad föda, vatten och mjölk eller kontakt med djur och framför allt latrin. Sjukdomen yttrar sig genom diarré, buksmärtor, feber, illamående, kräkningar och i sällsynta fall dödsfall. Sjukdomens ålder är okänd, den är oskiljbar från andra diarrésjukdomar i antika skriftliga källor.

Höna

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Höns	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
Höns	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000
Höns	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004
Höns	Tölö	6 & 103	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
Höns	Skummeslöv	Kyrka	Kyrka	Medeltid	Bjuggner & Andersson 2006
Höns	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
Höns	Varberg	Ny varberg	Kloster	Medeltid	Ericson & Tyrberg 2004
Höns	Vapnö	Vapnö herrgård	Boplats	Efterreformatorisk	Ericson & Tyrberg 2004
Höns	Getinge	93:6	Boplats	Efterreformatorisk	Jonsson manus

Kalkon (*Meleagris gallopava*)

Det har funnits tama kalkoner i lite drygt 800 år. Efter att kontakterna med Amerika upptogs fraktades kalkoner till Europa och de spreds, tillsammans med myskänder, successivt som tamdjur över kontinenten. Kalkonen har

aldrig varit speciellt vanlig i Sverige, kanske beroende på att den för att vara en tamfågel är relativt svår att sköta och hantera (Hallander 2011). Att de halländska kalkonbenen hittats just i en högreståndsmiljö är rätt typiskt. Det var där dessa exotiska fåglar först dök upp och det var framför allt i dessa miljöer som möjligheten fanns att föda upp svårskötta fjäderfän.

Kalkon

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Kalkon	Vapnö	Vapnö herrgård	Boplatz	Efterreformatorisk	Ericson & Tyrberg 2004

Katt (*Felis catus*)

Det äldsta publicerade svenska kattfyndet är från 100-talet e.Kr. Katten hittades i en grav i Överbo i Västergötland. I graven hittades även en vinthund vilket får tas som ett tecken på den gravlagdes höga status. Katten blev fort ett vanligt inslag på boplatserna och den tidens katter beskrivs ofta som påfallande små och gracila (Welinder et al 1998). En äldre katt har precis hittats i Uppland, en svanskota har ¹⁴C-daterats till 400–200 f.Kr. Fyndet utgjordes av en svanskota och gjordes i ett litet hus. Möjligen kan man ta uppgiften med en liten brasklapp ännu så länge då fyndet ännu inte är formellt avrapporterat eller vetenskapligt redovisat (UV-blogg 2011-07-04). Det är först under vikingatiden som katter börjar dyka upp i gravsammanhang (Jennbert 2011:67).

Katter blir oerhört vanliga i de medeltida städerna, vilket inte är så förvånande, eftersom en hög koncentration människor drar till sig möss och råttor som lever av avfall och lagervaror. Emellanåt hittar man skärmärken, spår av flåning, på kattbenen. Man har alltså även tagit till vara på katternas päls (Sten & Vretemark 2001). Katten hade ett visst ekonomiskt värde under medeltiden, detta märks inte minst i de medeltida lagarna där förövaren vid stöld eller dödande av katt dömdes till snattarebot (Bernström 2008:190).

Katterna har en väldigt marginell roll i de medeltida bestiarierna, det är först lite senare under häxprocessernas tid som intresset för katten ökar och katten erhåller en framträdande roll i folktron. Kanske har det med kattens självständighet att göra (Eriksson 2009:134, Tunón et al [red] 2007:90).

Katter kan om man har otur medföra följande smitta till människan och

andra djur (Hägström 2007 samt däri angivna referenser): *Toxoplasmos* smittar via förtäring av ofullständigt upphettat kött samt kontakt med katters avföring. Katters avföring i lagrat vinterfoder kan smitta även husdjur. Sjukdomen orsakar fosterskador. Sjukdomen förutsätter katter och kan därför tidigast förekomma från äldre järnålder i Sverige.

Katt

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Katt	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

Nötkreatur (**Bos Taurus**)

Vår tids nötkreatur härstammar från uroxen (*Bos primigenus*) (Hallander 1989). Uroxen föredrog relativt öppen lövskog, strandängar och mossmarker där de kunde beta gräs och örter. Ännu finns det inga belägg för att den domesticerats i Skandinavien (Jennbert 2011:61f).

Världen enligt den fornnordiska mytologin har urkon Audhumbla att tacka för sin existens (Tunón et al [red] 2008:30). Uroxen dog ut i Sverige under mesolitikum, men fanns kvar i Danmark något längre. På kontinenten fanns de kvar längst och de sista exemplaren dog i en polsk jaktpark på 1600-talet. Detta gör att det finns tämligen bra nedteckningar kring uroxens livsmönster. Det är även uroxen som möter oss som uråldriga målningar på väggarna i ensliga grottor på kontinenten. Uroxen var ett hemtroget djur som höll sig inom ett relativt litet område. Gärna brutet med öppna områden kombinerat med lövskogsridåer (Hallander 1989).

Uroxar verkar inte ha tämjts i Sverige. De nötkreatur vi möter under neolitik tid är snarare ättlingar av färdigdomesticerade djur som kommit hit. Mankhöjden på äldre tiders nötkreatur var betydligt lägre än idag. Ofta låg de något tiotal centimeter över metern. Men storleken varierade med population och i förlängningen ras, vilket innebar att det fanns en betydande storleks- och färgvariation samt såväl kulliga som behornade djur (Hallander 1989).

Nötkreaturens betydelse kan inte överskattas. De gav användbara produkter av många slag under hela sitt livsförlopp. Avföringen kunde användas som gödsel. Initialt kan man tänka sig att den främst användes till trädgårdsodling men senare även till åkrarna. Från korna kunde man få mjölk, vid slakt gav de mat och skinn vilka kunde beredas till läder. Benen kunde användas till olika

redskap, för även om man successivt kom att utnyttja allt mer ändamålsenliga materiel, t.ex. järn, fortsatte man länge att använda benen som råmaterial. Därtill kommer den arbetskraft såväl kor som oxar utgjorde (jfr Häggström 2005). Håkan Hallander menar att den förhistoriska och medeltida kon i Sverige hade en levandevikt på 100-500 kg beroende på vilken lokal variant den utgjorde samt hur den utfodrades och sköttes om (Hallander 1989). Den neolitiska nötboskapen var högre, inte så stor som sina vilda släktingar uroxarna men emellanåt väl så stor som dagens djur, dvs ca 140 cm i mankhöjd. Sedan minskade de successivt i storlek, under andra halvan av bronsåldern var de nere på lite drygt 105 cm (Welinder et al 1998). De medeltida djuren hade, utifrån statistik baserad på stadsmaterial, en uppskattad slaktvikt på i genomsnitt 100 kg, mjölkavkastningen bör ha legat på ungefär 500 liter, vilket kan jämföras med vår tids högproducerande (och relativt kortlivade) kor som ger 7.000 ibland bortåt 10.000 liter per år. Nötboskapen i syd- och mellansverige var i regel behornad under medeltiden (Sten & Vretemark 2001). Det halländska materialet är för fragmentariskt för att några storleksbedömningar skall ha kunnat utföras.

Nötkreatur kan om man har otur medföra följande smittor till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Brucellos*, undulatsjukan, smittar dels genom förtäring av otillräckligt upphettade produkter inklusive mjölk och dels genom kontakter med djurs könsdelar. Sjukdomen yttrar sig genom hög feber, frossa, svettningar mm, feberperioderna är återkommande. Sjukdomen finns belagd i skelettmaterial från mesolitisk tid och framåt; *Campylobacterios* smittar genom förtäring av smittad föda, vatten och mjölk eller kontakt med djur och framför allt latrin. Sjukdomen yttrar sig genom diarré, buksmärter, feber, illamående, kräkningar och i sällsynta fall dödsfall. Sjukdomens ålder är okänd, den är oskiljbar från andra diarrésjukdomar i antika skriftliga källor; *Leptospiroser* smittar genom förtäring av smittat livsmedel samt genom kontakt med urin från smittade djur. Sjukdomen yttrar sig genom feber, värk, frossa, ibland gulsot och en dödlighet på 1–20% beroende på variant. Sjukdomen är globalt spridd vilket indikerar en mycket hög ålder; *Tuberkulos* (nötkreaturstuberkulos) smittar via komjölk, andedräkt och upphostningar från smittade djur samt dess avföring och urin. Sjukdomen yttrar sig genom kronisk hosta och lymfkörtelförstoring. Sjukdomen

Nötkreatur

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Nötkreatur	Snöstorp	96	Boplats	Neolitikum	Bjuggner & Fors 1998	
Nötkreatur	Eldsberga	126		Bronsålder	Andersson 1997	
Nötkreatur	Eldsberga	128	Boplats	Bronsålder	Carlie 1996	
Nötkreatur	Eldsberga	Gravhög # 3	Grav	Bronsålder	Shm 7387	Undersökt av montelius
Nötkreatur	Fjärås	230	Grav	Bronsålder	Artelius 2005	Kalv
Nötkreatur	Lindberg	85	Boplats	Bronsålder	Munkenberg & Ullberg-Loh 1993	
Nötkreatur	Snöstorp	71	Boplats	Bronsålder	Nilsson 1989-90	
Nötkreatur	Tvååker	82	Boplats	Bronsålder	Artelius Et Al 1989	
Nötkreatur	Vinberg	98	Boplats	Bronsålder	Schaller Åhrberg & Streiffert 1994	
Nötkreatur	Värö	23-28, 183	Grav	Bronsålder	Shm 31038	
Nötkreatur	Ås	157	Boplats	Bronsålder	Persson & Schaller Åhrberg 1994	
Nötkreatur	Vinberg	127	Boplats	Äldre järnålder	Anberg Et Al 2002	
Nötkreatur	Eldsberga	121	Boplats	Äldre järnålder	Deutgen & Åkesson 1991	Slaktavfall
Nötkreatur	Fjärås	499	Boplats	Äldre järnålder	Ångeby 2001	
Nötkreatur	Getinge	90	Boplats	Äldre järnålder	Carlsson 2004B	
Nötkreatur	Harplinge	155	Boplats	Äldre järnålder	Carlie 2006	
Nötkreatur	Sannarp	3	Boplats	Äldre järnålder	Streiffert & Strömberg 1998	
Nötkreatur	Skrea	195	Boplats	Äldre järnålder	Wranning 2001	
Nötkreatur	Skummeslöv	26	Boplats	Äldre järnålder	Viking & Fors 1995	
Nötkreatur	Snöstorp	106	Boplats	Äldre järnålder	Toreld & Wranning 2003	
Nötkreatur	Tjärby	69	Boplats	Äldre järnålder	Wranning 2011	
Nötkreatur	Veddige	252	Boplats	Äldre järnålder	Ryberg 1998	
Nötkreatur	Övraby	76	Boplats	Äldre järnålder	Carlie 2011	Vuxen
Nötkreatur	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Nötkreatur	Fjärås	Fjärås bräcka, Må ägor	Grav	Yngre järnålder	SHM 15370	Ev fornlämning 48
Nötkreatur	Laholms lfs	108	Boplats	Yngre järnålder	Wranning 2005	
Nötkreatur	Laholms lfs	196	Boplats	Yngre järnålder	Wattman 1993	
Nötkreatur	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000	
Nötkreatur	Söndrum	5	Grav	Yngre järnålder	Håkansson Et Al 2003	
Nötkreatur	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004	
Nötkreatur	Tölö	6 & 103	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Nötkreatur	Asige	109	Boplats	Järnålder	Carlsson 1990B	Tand
Nötkreatur	Falkenberg	39	Boplats	Järnålder	Lindman & Streiffert 1992	Nötkreatur i ett 20:tal anläggningar
Nötkreatur	Getinge	89	Boplats	Medeltid	Carlsson 2004A	
Nötkreatur	Laholms lfs	201	Boplats	Medeltid	Munkenberg 1996	
Nötkreatur	Landa	35	Boplats	Medeltid	Streiffert & Rosén 2005	
Nötkreatur	Skummeslöv	Kyrka	Kyrka	Medeltid	Bjuggner & Andersson 2006	
Nötkreatur	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Nötkreatur	Ölmevalla	104	Boplats	Medeltid	Persson 1982	
Nötkreatur	Getinge	93:6	Boplats	Efterreformatorisk	Jonsson Manus	
Nötkreatur	Slättåkra	89	Boplats	Efterreformatorisk	Rosén 2004	

finns belagd genom förändringar i humant skelettmaterial från neolitikum; *Ringorm* smittar via kontakt med djur och sporer i djurs omgivning. Sjukdomen yttrar sig genom ringformad växande rodnad i inflammerade områden av huden.

Tamgås (*Anser anser*)

Tamgåsen härstammar från grågåsen och delar dess latinska namn. Tamgåsen har därefter genom människans försorg kommit att dela upp sig i flera fristående raser. I tamt tillstånd börjar den dyka upp på våra breddgrader vid vår tideräknings början. Tamgäss har inte identifierats i Halland förrän från medeltida kontexter, detta betyder givetvis inte att det inte finns tamgäss bland det fåtalet vildgäss som finns belagda från äldre kontexter. Att den totala mängden gäss är så låg beror givetvis på att det i Halland krävs väldigt goda bevarandeförhållanden för att fågelben skall bevaras.

Under medeltiden förefaller gäss ha varit vanligt förekommande. År 1224 finns ordet gæslingr (älling) belagt som öknamn medan gási (gåskarl) finns belagt som mansnamn på en runsten på 1000-talet (Bernström 2008:127ff). De vilda gråa och bruna gässen liknades under medeltiden med präster och munkar medan tättsammanpackade, ofta vita, tamgäss liknades vid vanliga människor. Den vitkindade gåsen finns speciellt omskriven i medeltidens bestiariet, den ansågs inte komma från ett ägg utan från snäckskal på träd vid vatten (Eriksson 2008:212f). Levandevikten på de förhistoriska gässen bör ha legat på 4–5 kg, vilket är vad dagens Ölandsgås väger (jfr Olsson 2002, 2004).

Tamgås

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Tamgås	Skummeslöv	Kyrka	Kyrka	Medeltid	Bjuggner & Andersson 2006
Tamgås	Varberg	Ny Varberg	Kloster	Medeltid	Ericson & Tyrberg 2004

Tamsvin (*Sus domesticus*)

Tamsvinet härrör från vildsvinet (*Sus scrofa*) vilket det även kan korsas med. Genetiskt sett är tamsvin och vildsvin två raser inom samma art. Det intressanta är att tamsvin som förvildats efter ett par generationer uppvisar samma

beteende som vildsvin (Jensen 1983). Det är mycket på grund av vildsvinets sociala struktur som det var en lätt art att domesticera, människan gick förenklat sett in och tog ledarrollen i flocken (Jennbert 2011:64). Det är likaledes svårt att osteologiskt skilja tamsvin från vildsvin, vilket också avspeglar sig i det Halländska materialet. Dels har vi en liten mängd ben bedömda att vara tamsvin, sedan har vi en liten mängd ben bedömda att vara vildsvin, därtill har vi en större mängd ben vilka endast bedömts komma från svin. Vad som ytterligare komplicerar saken är att det bör finnas en stor mängd korsningsdjur i materialet vilket är ett resultat av det sätt man höll sina svin på. Svinet är på många sätt ett mycket lämpligt djur att domesticera, framför allt är det ett flockdjur. Svin verkar tämligen allmänt förekommande från neolitikum och framåt i tiden. Populariteten beror givetvis på att svin, även om de är förhållandevis intelligenta, är lättskötta och mycket produktiva. De är allätare med hög reproduktionsförmåga, växer snabbt. Finner egen föda redan vid 10–12 veckors ålder, men tyr sig till suggan ytterligare ett tag (Jensen 1983)

De neolitiska svinen var stora, ofta kring 100 cm i mankhöjd. Under bronsåldern hade djuren minskat något i storlek, men det fanns ändå enskilda individer som mätte uppåt 100 cm (Welinder et al 1998). De medeltida svinen hade mankhöjd på 60–70 cm och en slaktvikt på ca 40 kg, vilket kan jämföras med dagens svin som vid 6 månaders ålder har en slaktvikt på 80 kg (Sten & Vretemark 2001).

I Asgård fanns galten Särimmer. Han slaktades och fläsket äts upp om kvällen. På morgonen återuppstod han i sin fulla trindhet. Han drack aldrig något, men levde på vin (Tunón et al [red] 2008:31). I en av de andra världarna i den nordiska mytologin, Alfheim – ljusalvernans boning, föddes det upp grisar. Trots att grisen förekommer i mytologin är det inte något djur som man återfinner i offer i någon större utsträckning (Jennbert 2011:64). Svinet symboliserade under medeltiden synden och syndaren, framför allt genom sitt vältrande i smuts och gytja (Eriksson 2009:76f).

Svin kan, om man har otur, medföra följande smittor till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Brucellos*, undulatsjukan, smittar dels genom förtäring av otillräckligt upphettade produkter inklusive mjölk och dels genom kontakter med djurs könsdelar. Sjukdomen yttrar sig genom hög feber, frossa, svettningar mm, feberperioderna är återkomman-

Tamsvin

Art	Socken	Fornl.	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Svin	Laholms Lfs	164	Boplats	Neolitikum	Wattman 1996	
Svin	Laholms Lfs	69	Boplats	Neolitikum	Carlie 1988	
Svin	Lindberg	121	Boplats	Neolitikum	Hernek 1995	
Svin	Värö	202	Boplats	Neolitikum	Persson 2000	
Svin	Skrea	193	Boplats	Bronsålder	Ryberg 1996	Ett Fragment Med Slaktspår
Svin	Snöstorp	71	Boplats	Bronsålder	Nilsson 1989-90	
Svin	Stafsinge	118	Boplats	Bronsålder	Johansson Et Al 2001	
Svin	Tvååker	82	Boplats	Bronsålder	Artelius Et Al 1989	
Svin	Ås	157	Boplats	Bronsålder	Persson & Schaller Åhrberg 1994	
Svin	Tjärby	69	Boplats	Bronsålder	Wranning 2011	
Tamsvin	Stafsinge	116	Boplats	Bronsålder	Johansson Et Al 2001	
Tamsvin	Söndrum	Bäckagård Hög 12	Grav	Bronsålder	Lundborg 1972	
Svin	Harplinge	155	Boplats	Äldre Järnålder	Carlie 2006	
Svin	Skrea	195	Boplats	Äldre Järnålder	Carlie Et Al 2001	
Svin	Skummeslöv	26	Boplats	Äldre Järnålder	Viking & Fors 1995	
Svin	Vinberg	124	Boplats	Äldre Järnålder	Artelius 1994	
Svin	Övraby	76	Boplats	Äldre Järnålder	Carlie 2011	2-3 År
Tamsvin	Eldsberga	121	Boplats	Äldre Järnålder	Deutgen & Åkesson 1991	Slaktavfall
Tamsvin	Fjärås	499	Boplats	Äldre Järnålder	Ängeby 2001	
Tamsvin	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta Järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Svin	Asige	108	Boplats	Yngre Järnålder	Carlsson 1990A	
Svin	Slöinge	114	Boplats	Yngre Järnålder	Lundqvist 2000	I Majoritet
Svin	Söndrum	98	Boplats	Yngre Järnålder	Wranning 2010	
Svin	Vinberg	30	Grav	Yngre Järnålder	Artelius & Arcini 1996	
Tamsvin	Tölö	173	Boplats	Yngre Järnålder	Stibéus 2004	Ofia Slaktade Vid I Respektive 2 Års Alder
Tamsvin	Tölö	6 & 103	Boplats	Yngre Järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Svin	Okome	Okome By		Järnålder	SHM 15740	
Tamsvin	Falkenberg	39	Boplats	Järnålder	Lindman & Streiffert 1992	
Svin	Laholms Lfs	201	Boplats	Medeltid	Munkenberg 1996	
Svin	Landa	35	Boplats	Medeltid	Streiffert & Rosén 2005	
Tamsvin	Skummeslöv	Kyrka	Kyrka	Medeltid	Bjuggner & Andersson 2006	
Tamsvin	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Svin	Getinge	93:6	Boplats	Efterreformatorisk	Jonsson Manus	
Svin	Slättåkra	89	Boplats	Efterreformatorisk	Rosén 2004	

de. Sjukdomen finns belagd i skelettmaterial från mesolitisk tid och framåt; *Campylobacterios* smittar genom förtäring av smittad föda, vatten och mjölk eller kontakt med djur och framför allt latrin. Sjukdomen yttrar sig genom diarré, buksmärtor, feber, illamående, kräkningar och i sällsynta fall dödsfall. Sjukdomens ålder är okänd, den är oskiljbar från andra diarréjukdomar i antika skriftliga källor; *Cysterkos* (bandmask) smittar via otillräckligt upphettat svinkött samt kontakt med svin och dess avföring. Nedsättning av allmänkonditionen. Finns belagd från ”antiken”; *Leptospiroser* smittar genom förtäring av smittat livsmedel samt genom kontakt med urin från smittade djur. Sjukdomen yttrar sig genom feber, värk, frossa, ibland gulsot och en dödlighet på 1–20% beroende på variant. Sjukdomen är globalt spridd vilket indikerar en mycket hög ålder; *Trichinellos* (trikiner) smittar via förtäring av ofullständigt upphettat kött. Sjukdomen orsakar buk- och muskelsmärtor, feber, svullna ögonlock och ljuskänslighet.

Högvilt

De vilda djuren har jag valt att dela upp i två kategorier, högvilt och småvilt. I princip följer uppdelningen den moderna terminologin och jaktlagstiftningen men har delvis anpassats efter vad som anges i t.ex. de medeltida landslagarna. Detta innebär att rådjur i denna sammanställning snarare står att återfinna bland högvilt än småvilt.

Björn (*Ursus arctos*)

Björnar är relativt vanliga på mesolitiska boplatser i Skåne. Märken av eggare på skulderblad mm från Tågerup visar tydligt att såväl kött som päls utnyttjades från björnen (Eriksson & Magnell 2001)

Som så många andra vilda djur har enstaka exemplar av björnar fångats in och vants vid människor, kanske kan man säga tämjts men aldrig domesticerats. I t.ex. Harald Hårdrådes saga beskrivs hur en björn fångats in och redan omkring år 1050 fraktats från Nordnorge till Danmark. Olaus Magnus beskriver framför allt Litauiska björnar som försetts med nosring och leddes i rep. De medeltida landslagarna föreskrev plikten att delta i björnskapp, d.v.s. stora folkdrev efter björn. Men den vanligaste björnjaktsformen torde

ha varit att ringa in en sovande björn och döda den i sitt ide. Bestiariernas beskrivning av björnar hade likt övriga djurbeskrivningar inget med zoologins björnar att göra, beskrivningarna var symboliska. Björnens vintervila i ett ide sågs som ett tecken på ålderdom. Ungarna föddes oformliga, men formas av moderns tunga inne i idet – precis som människan sades födas oformad för att sedan via en god kristen uppfostran formas till de roller de förväntades inta. Men björnen beskrivs även som en svår skadegörare, en ödeläggare. De ansågs listiga och opålitliga. Björnen representerar också styrka, vilket inte minst märks i det förkristna namnbruket som innefattar just ordet Björn. Det finns ett flertal medeltida vapensköldar och sigill som innehåller björnar. Tidigare, under yngre järnålder, omtalas bärsärkar dvs människor som i björnens djurhamn blir kraftfulla krigare (Bernström 2008:48ff, Eriksson 2009:110ff, Jennbert 2011:186, jfr Eriksson 1998:157ff).

Björnar kan om man har otur medföra följande smitta till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Trichinellos (trikiner)* smittar via förtäring av ofullständigt upphettat kött. Sjukdomen orsakar buk- och muskelsmärter, feber, svullna ögonlock och ljuskänslighet.

Björn

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Björn	Vinberg	30	Grav	Äldre järnålder	Artelius & Arcini 1996
Björn	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

Kronhjort (*Cervus elaphus*)

Kronhjort kallas även för kronvilt vilket egentligen är tydligare. Hjort är hanar, honan kallas hind och ungen kalv. Detta är det få utanför jägarkretsar som känner till, idag utan djuret kallas allmänt för kronhjort oavsett kön och ålder. Notera att såväl kronvilt som kronhjort är helt korrekta benämningar på arten som sådan.

I Yggdrasils krona levde fyra hjortar med namnen Dain (döden eller döding), Dvalin (sömnen eller den djupt sovande), Duneyr (dånande över grusmark) och Dyratror (slummer). Hjortarnas betande bland bladen var inte bra för Yggdrasil. I Eddan kan man läsa att ”Yggdrasils ask, värre plågas, än många människor veta, hjorten äter ovan”, och som om inte detta vore nog gnager

lindormen Nidhögg på askens rötter (Eriksson 2009:84f). Kronhjorten var ett vanligt vilt i förhistorisk tid. Det tidigaste kronviltet i Sverige var både större och flertaligare än dagens populationer (Eriksson & Magnell 2001). I Halland förekommer det under hela förhistorien och medeltiden, möjligen var det vanligare i den äldre än den yngre förhistorien men det är svårt att avgöra. Som en jämförelse kan nämnas att jaktåret 2012–2013 fälldes ungefär 30 kronvilt (hjortar, hindar och kalvar) i Hallands län (viltdata.se).

Kronhjorten beskrevs i de medeltida bestiarierna som konungslig. Den stam-pade ihjäl ormar och kunde ses slåss mot drakar. Ibland fick den symbolisera Kristus. Men den var också ett högt skattat villebråd förbehållet adeln. Hjorten eller dess horn går igen på många svenska vapensköldar, t.ex. den småländske riddaren Harald Torstensson (1300-tal) som bar en hjort i helfigur på sin sköld. Den bohusländska ätten Green af Sundsby hade ett hjorthuvud i profil (Eriksson 2009:81ff). Det skiljer lite åt mellan olika landslagar om de räknar upp hjorten bland adelns och kungens vilt eller ej. Kanske var kronhjorten så ovanlig i t.ex. Västergötland och Småland att det inte var

Kronhjort

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Kronhjort	Eldsberga	74	Boplats	Mesolitikum	Anberg 1996	I flera kontexter
Kronhjort	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar Et Al 1997	
Kronhjort	Ölmevalla	170	Boplats	Mesolitikum	Johansson & Strömberg 1999	
Kronhjort	Laholms lfs	69	Boplats	Neolitikum	Carlie 1988	
Kronhjort	Snöstorp	7	Boplats	Neolitikum	Westergaard 1990	
Kronhjort	Trönninge	22	Boplats	Neolitikum	Carlie 1993	
Kronhjort	Värö	202	Boplats	Neolitikum	Persson 2000	
Kronhjort	Kvibille	131	Boplats	Bronsålder	Carlie 2002	
Kronhjort	Lindberg	85	Boplats	Bronsålder	Munkenberg & Ullberg-Loh 1993	
Kronhjort	Ås	157	Boplats	Bronsålder	Persson & Schaller Åhrberg 1994	
Kronhjort	Snöstorp	106	Boplats	Äldre järnålder	Toreld & Wranning 2003	
Kronhjort	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	
Kronhjort	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000	
Kronhjort	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998	

befogat att nämna den. I Småland förbjuder Gustav I (Gustav Vasa) jakt på kronhjort 1537. De högre ståndens jakt bör i de flesta fall ägt rum från häst, tillsammans med ett pack hundar. Kanske behjälpt av jaktfalkar, likt den som förekommer på Roglösa kyrkodörr (Östergötland). För Danmarks, och därmed Hallands del, monopoliserades hjortjakten under 1200-talet, och var därefter endast förbehållen adel och kung (Bernström 2008:208ff).

Rådjur (*Capreolus capreolus*)

Rådjuret är vårt minsta hjortdjur. Hanen håller små revir mot andra hanar, vilket gör rådjuret till en särpling bland hjortarna. Getterna går mellan reviren. Geten får sina kid på senvåren eller försommaren. Kiden är ett till två till antalet, sällan fler. Små kid göms undan medan geten söker föda. Rådjuren i Sverige har sällan en slaktvikt på över 25 kg (Cederlund 2002).

Rådjur var vanliga under mesolitisk tid och utgjorde ett viktigt bytesdjur. De är selektiva betare med små hemområden. Arkeologiska data pekar mot att rådjuren är större i öppna trakter än i beskogade (Eriksson & Magnell 2001). För Hallands del har Arne Andersson konstaterat att dagens rådjur är 5% mindre än de medeltida rådjuren (Andersson 1999). Givetvis har detta med hur jakten bedrivits att göra, dagens rådjursstam har trots allt rekonstruerat sig själv från en liten spillra som fanns kvar i början av 1800-talet. I det perspektivet är det tämligen fantastiskt att det fälldes ungefär 4700 rådjur i Halland jaktåret 2012–2013 (viltdata.se). Detta är dock avsevärt mycket mindre än vad som fälldes årligen när rådjursstammen var som störst till följd av att rävstammen slagits ut av skabb på sent 1980-tal och tidigt 1990-tal. Då fälldes minst dubbelt så många rådjur årligen i Halland.

Enligt Olaus Magnus jagades rådjuret för sitt skinn. Egen erfarenhet ger vid handen att det i så fall bör varit för beredning av ett tunt och inte speciellt slitstarkt läder snarare än pälsverk. Generellt var det förbjudet för allmogen

Rådjur

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Rådjur	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar et al 1997
Rådjur	Värö	202	Boplats	Neolitikum	Persson 2000
Rådjur	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
Rådjur	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

att skjuta rådjur, ett förbud som det så ofta bröts mot att t.ex. Gustav I (Gustav Vasa) kände sig tvingad att återupprepa det (Bernström 2008:354ff).

Säl (*Pinnipedia*), Gråsäl (*Pagophilus gropus*) och Grönlandssäl (*Pagophilus groenlandica*)

Sälen ger material till många användningsområden. Späcket användes till bränsle, färger, medicin och impregnering. Hudarna till skor, kläder, väskor och vantar. Fynd från bland annat Skåne visar att kutarnas vita päls var den mest eftertraktade. Kutarna klubbades då när de fortfarande var vita, vilket osteologiskt material av klubbade 1–2 veckor gamla sälar visar. Att det var skinnen som var intressantast visar det faktum att man om man väntat blott en vecka eller två kunnat klubba kutar med en fördubblad kroppsvikt men att man ändå valt att klubba de yngsta. Köttet åts, särskilt kutarnas kött uppges i Nordiska museets frågelistor ha det godaste köttet. I senare tid har sälens käkar varit det viktigaste bytet då man i utbyte mot dessa fick skottpeng eftersom sälen är en konkurrent till fisket. Emellanåt en väldigt opportunistisk sådan i de fall de lärt sig vittja fiskedon. (Etnobiologin i Sverige del 1 och 3). Idag är sälen en politisk fråga. Sedan ett par år har EU infört ett handelsförbud mot sälprodukter. I områden där det finns mycket säl och sälen jagas på ett hållbart sätt, inte ofta av ursprungsbefolkningar, har man via världshandelsorganisationen inlett en process mot EUs handelsförbud.

Gråsälen förefaller ha varit den vanligaste sälarten i förhistorisk tid. (Eriksson & Magnell 2001). Några fynd av knobbsäl finns inte från Halland medan grönlandssälar bara är kända som fornyfynd.

Säl, Gråsäl och Grönlandssäl

Art	Latin	Socken	Fornl.	Kontext	Datering	Referens
Gråsäl	Halichoerus Grypus	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar Et Al 1997
Säl	Pinnipedia	Trönninge	22	Boplats	Neolitikum	Carlie 1993
Säl	Pinnipedia	Värö	202	Boplats	Neolitikum	Persson 2000
Grönlandssäl	Pagophilus Groenlandica	Laholms Lfs	69	Boplats	Neolitikum	Carlie 1988
Gråsäl	Halichoerus Grypus	Tölö	173	Boplats	Yngre Järnålder	Stibéus 2004

Val (*Mysticeti* sp)

Valen var ett vidunder, havslevande och farligt. Den dyker upp i Bibeln, vem har inte hört om Jona i valfiskens buk? Dess storlek gjorde att den ouppmärksamme sjöfararen kunde ta en val vid ytan för en ö (Eriksson 2009:32ff). Beteckningen "val" användes under medeltiden för allehanda stora havslevande varelser, även större hajar (t.ex. brugd) men även valrossar. Teoretiskt sett har de förekommit vid hela dagens svenska kustlinje, t.ex. strandade en 10–11 meter lång knölval i Edeboviken i Uppland 1489. Det finns valben i en stor mängd svenska kyrkor (Bernström 2008:547ff).

Man räknar med att inte mindre än arton arter av valar vid ett eller annat tillfälle påträffats vid de svenska kusterna, vanligast är dock tumlarna. Valar har jagats aktivt (om än inte i Halland), inte minst för späcket ur vilket man framställt tranolja (*Etnobiologin i Sverige del 1 och 3*).

Val

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Val	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar et al 1997	Obestämd bardval

Vildsvin (*Sus scrofa*)

När vildsvinet dyker upp i de medeltida texterna tar man fasta på att det är farligt och kan vända sig aggressivt mot sin förföljare (Eriksson 2009:152). Men vildsvin attackerar ytterst sällan människor om det inte rör sig om suggor med mycket små kulingar. Vildsvin attackerar sällan fullt ut om de inte är skadade, attackerna är i de flesta fall utfall eller skenattacker i syfte att driva iväg antagonister.

Det finns moderna missuppfattningar kring hur vildsvinsjakt förr gick till. I Göran Anderssons och Lennart Nordlanders bok *Vildsvinsjakt* (utgiven på ICA förlag) sprids en sådan missuppfattning vilket förtar hela bokens trovärdighet (2004:20):

”Jaktmetoderna vid den här tiden (förhistoria, förf. anm) var primitiva, spjut och yxa var de hjälpmedel som stod till buds. Fångstgropar användes, inte bara till vildsvinsjakt, utan också till älg, björn och varg. Pilbågen revolutionerade jakten på 1100-talet och användes långt in på 1700-talet. Man kunde skjuta på håll – både fågel och däggdjur.”

Mer fel än så kan det väl nästan inte bli. I vilken utsträckning fångstgropar använts i götalandskapen vet vi inte, men speciellt vanliga var de inte. Då

hade vi funnit spår av dem i större mängd än i dag. Fångstgropar förefaller primärt, om de inte varit avsedda för varg, ha placerats i system och använts vid älgens vandringsleder i Norrland. Pilbågen hade människan redan när hon i inlandsisens spår åter tog den skandinaviska halvön i besittning, däremot så kan jag tänka mig att det egentligen är armborst som författarna avser. Hur som helst, en god redaktör och en noggrann författare hade aldrig släppt igenom felet.

Vildsvinen lever primärt i flock eller familjegrupp under ledning av en erfaren sugga. Galtarna följer flocken tills de är 1–1,5 år gamla, då avviker de för att leva i en mindre grupp med unggaltar och med åldern bli allt mer solitära. Vildsvin är mycket reproduktiva och tål en hög beskattning. En sugga får normalt en kull, goda år två. Antalet kullingar överstiger sällan sex. Vildsvinen är generellt sett nattaktiva i sitt födosök, dagtid brukar de uppsöka ett lugnt och skyddat område för vila och trivselaktiviteter så som vältring i sölgropar (Tham 2004).

Ola Magnells doktorsavhandling handlar om vildsvin och vildsvinsjakt under mellan- och senmesolitikum i Skåne. Han utgår från ett antal osteologiska material och kan visa att jakten förändrades över tid. Under mellanmesolitikum rörde det sig om en selektiv jakt primärt inriktad på yngre djur, matgrisar kan man kalla dem upp till ungefär 12 månaders ålder. En och annan större, kapital, galt slank med. Under senmesolitikum bedrivs jakten däremot helt urskilningslöst. De djur man har möjlighet att döda dödas (Magnell 2006). Jag tolkar detta som en del av den senmesolitiska ekologiska katastrof, i form av överutnyttjande av tillgängliga resurser, som bidrar till att skapa en öppning för neolitiseringsen. Därmed har jag inte tagit ställning till huruvida neolitiseringsen är behovsstyrd eller ideologiskt styrd.

Vildsvinen i det arkeologiska materialet är ganska få, antagligen döljer sig fler vildsvin bland tamsvinen. Bland tamsvinen bör det även finnas gott om exempel på ofrivilligt inkorsade vildsvin. Något annat kan man inte räkna

Vildsvin

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Vildsvin	Snöstorp	96	Boplats	Mesolitikum	Westergaard 1995
Vildsvin	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar et al 1997
Vildsvin	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta Järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

med då svinen bör ha hållits tämligen fritt på bete i skog och mark. I modern tid är vildsvinen på stark frammarsch. Som en jämförelse till de tre förhistoriska förekomsterna kan nämnas att det i Halland fälldes 8,8 vildsvin per 1000 hektar jaktåret 2012-13 (viltdata.se). De regionala skillnaderna är dock stora, det finns områden där inte en enda gris fälldes och områden där det fälldes 35 vildsvin per 1000 hektar. Totalt innebär det att det fälldes närmare 4900 vildsvin i Halland 2012-13.

Vildsvin kan om man har otur medföra följande smittor till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Cystercos* (bandmask) smittar via otillräckligt upphettat svinkött samt kontakt med svin och dess avföring. Nedsättning av allmänkonditionen. Finns belagd från ”antiken”; *Trichinello*s (trikiner) smittar via förtäring av ofullständigt upphettat kött. Sjukdomen orsakar buk- och muskelsmärtor, feber, svullna ögonlock och ljuskänslighet; *Yersinos* smittar via förtäring av smittat kött. Sjukdomen yttrar sig genom diarré, feber och buksmärtor.

Vitnosdelfin (*lagenorhynchus albirostris*)

I Danmark fanns under medeltiden specifik lagstiftning för hur vitnosdelfinen skulle fördelas om den strandat (Bernström 2008:560). Hur som helst är fynden av vitnosdelfiner ovanliga i Halland, men där finns några i Bohuslän där Huseby Klev torde vara det mest kända exemplet. Även där rör det sig om mesolitisk delfinjakt.

Man räknar med att inte mindre än arton arter av valar vid ett eller annat tillfälle påträffats vid de svenska kusterna, vanligast är dock tumlarna. Valar har jagats aktivt (om än inte i Halland), inte minst för späcket ur vilket man framställt tranolja (Etnobiologin i Sverige del 1 och 3).

Vitnosdelfin

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Vitnosdelfin	Ölmevalla	167	Boplats	Mesolitikum	Nordqvist 2000

Älg (*Alces alces*)

Älgen är det största hjortdjuret och som sådant har det alltid utgjort en stor resurs. Den som fällde en älg hade mat för lång tid framöver. Skinnen gav

läder, hornen bra slöjdmaterial och senorna tråd. Älgkon betäcks på hösten och brunstar efter sin andra sommar. Kalvarna kommer på våren, oftast en till två stycken. Framåt hösten har kalvarna växt till sig och väger i goda biotoper bortåt 100 kg levande. Bergmanns regel (eller lag) går i korthet ut på att populationer av varmblodiga djur som lever i kalla klimat oftare har större kroppsstorlek än motsvarande populationer i varmt klimat. Regeln är tydlig vad gäller älgar i och med att de blir större ju längre norrut man befinner sig i deras utbredningsområde (Roos & Johansson 2011). Älgen föredrar barrskogsbiotoper men kan även förekomma i lövskog. Tendensen nationellt är att andelen älg är högre i inlandet än i kustlandet (Eriksson & Magnell 2001). Detta märks i det halländska materialet där det finns färre älgar än t.ex. kronhjortar representerade. Intressant är då att det i Halland idag fällt oerhört många fler älgar än kronhjortar årligen, förändringar i naturen har ändrat förutsättningarna under årtusendenas lopp. Jaktåret 2012-13 fälldes knappt 1450 älgar i Hallands län (www.aelgdata.se).

Det finns exempel på tama älgar, men domesticerad har älgen aldrig blivit. Från 200 f.Kr. finns en naturtrogen avbildning på hur en skytt mjölkar en älgko. Kanske har man ställvis i Nordeuropa lyckats rida in dem, åtminstone som dragdjur (Bernström 2008:578). Från medeltiden vet man att älgar exporterats levande till kontinentala och engelska djurgårdar/jaktparker. Henrik III köpte skandinaviska älgar 1222 och Louis XI fick den 2 april 1480 sex nordiska älgar levererade till sin påkostade djurgård vid Plessis-lés-Tous i Touraine (Bernström 2008:581). Olof Rudebeck menade att älgen inte låg och sov utan stod lutad mot ett träd när den sov (Eriksson 1998:169ff). Liknande åsikter finner man hos Caesar och Plinius (Bernström 2008:576).

Älg

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Älg	Fjärås	499	Boplats	Äldre järnålder	Ångeby 2001	Hornföremål, ev från hjort
Älg	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004	

Småvilt

Småvilt är sådant vilt som i de flesta fall var allmänt tillåtet för allmogen att jaga.

Bäver (*Castor fiber*)

Fynd av bäver är vanligare på boplatser i norra Sverige än i södra. Detta är lite svårförklarat då det i båda områdena finns gott om miljöer som uppfyller bäverns krav, dvs lövskog och vatten som inte bottenfryser (Eriksson & Magnell 2001). Samtidigt finns det ett halvdussin bäverfynd från Halland, å andra sidan är de flesta från stenåldern. När detta skrivs verkar bävern vara på väg tillbaka till de halländska vattendragen. Det första moderna fyndet av bäver i Halland gjordes 2011 då en bäver trafikdödades i Tölö i norra Halland.

I Isidorus bestiarius beskrivs hur bävern jagades för sina testiklars skull. Men den jagade bävern var slug, när den kände sig trängd bet den helt sonika av sig testiklarna och kastade dem på förföljarna. Om detta inte räckte för att avsluta förföljandet visade bävern bara upp sin stympade underkropp och fick på så sätt slut på jakten. Detta symboliserar helt enkelt människan som för att leva ett dygdigt liv måste göra sig av med sina laster annars kommer djävulen och tar henne. Skinnen var givetvis eftertraktade medan svansen klassades som fisk och fick ätas under fastan (Eriksson 2009:113f). Rent ekonomiskt värderades bäverns, lodjurets och svarträvens skinn högst vid medeltidens slut. Att bävern var ett åtråvärt villebråd visar inte minst det faktum att den finns upptagen i flera medeltida lagtexter (Bernström 2008:54f). Som kuriosita kan nämnas att bävern periodvis jagats med hund. Hunden fick då lokalisera bävern i dess tillfälliga gömmor i strandbrinkar eller till och med gå in i dess bo och ”ställa den”. Detta innebär att hunden genom sin när-

Bäver

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Bäver	Eldsberga	74	Boplats	Mesolitikum	Anberg 1996
Bäver	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar et al 1997
Bäver	Lindberg	121	Boplats	Neolitikum	Hernek 1995
Bäver	Värö	202	Boplats	Neolitikum	Persson 2000
Bäver	Tölö	6 & 103	Boplats	Mellersta järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
Bäver	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000

varo, ofta skällande, blockerar bävern och förhindrar den från att fly. En ställd bäver kunde man sedan gräva sig ner till och avliva. Hunden fick alltså inte ge sig i närkamp med bävern för då kunde det värdefulla skinnets skadas (Kjellström 2013:45).

Garfågel (*Pinguinus impennis*)

En stor alkfågel, utan flygförmåga, som var relativt lätt att fånga, speciellt under fortplantningstid (Eriksson & Magnell 2001). Fågeln jagades tills den 1844 var helt utrotad (Bernström 2008:108f).

Garfågel

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Garfågel	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar et al 1997
Garfågel	Värö	202	Boplats	Neolitikum	Persson 2000

Grävling (*Meles meles*)

Grävlingen är ett grytlelevande mårddjur som oftast blir ungefär 10 kg tungt, enstaka individer kan väga ungefär dubbelt så mycket. Vikten varierar dock kraftigt över året med en topp på hösten då de går ner i aktivitet under vintern. Stränga vintrar går de i dvala. De är opportunistiska allätare som gynnas av människans kulturhävade landskap (Bengtsson et al 2004). Idag är den främsta dödsorsaken för grävlingar trafiken.

Stora revir och nattaktivitet gör att grävlingen sannolikt var relativt svårjagad för de förhistoriska jägarna (Eriksson & Magnell 2001). Grävlingen förefaller ha varit relativt ointressant då den vare sig hotar husdjuren eller människan själv. Det finns dock en och annan medeltida avbildning som visar att man haft föremål av grävlingsskinn (Bernström 2008:122f). Detta enligt tidigare författare, själv är jag av en annan uppfattning. Framför allt jordbrukande människor bör ha jagat grävlingen ganska hårt med tanke på den skada den kan göra i säd som börjar mogna. Jakten är egentligen inte speciellt svår, grävlingen är nyfiken och tämligen orädd vilket gör den förhållandevis lätt att fånga i fälla. Den är också lätt att jaga med ställande hund. När hunden sökt upp grävlingen och hindrar den från att förflytta sig ("ställt" den) kan jägaren lätt döda grävlingen med t.ex. ett spjut. Eftersom de

nordiska urhundarna var av spetstyp och de flesta hundar av dessa raser har ställande egenskaper så är denna jaktform den sannolikaste. Eventuellt kan grythundar ha använts från folkvandringstid och framåt, det är då hundar av grythundsstorlek börjar dyka upp i Sverige.

Grävlingens grytboende och grävande betydde för medeltidens bestiarie-nedtecknare att grävlingen var lastbar och girig. Den grävde för att gömma undan saker eller sina synder (Eriksson 2009:128).

Grävlingar kan om man har otur medföra följande smitta till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Trichinellos (trikiner)* smittar via förtäring av ofullständigt upphettat kött. Sjukdomen orsakar buk- och muskelsmärter, feber, svullna ögonlock och ljuskänslighet.

Grävling

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Grävling	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

Gås (Aser sp)

Under medeltiden gjorde man ingen åtskillnad mellan olika större simfåglar. Klassen gäss var ett samlingsnamn för ett stort antal andfåglar, mer eller mindre gåsliknande t.ex. ejder, gravand mfl utöver grågäss, fjällgås m.fl. (Bernström 2008:125ff). Att skilja tamgäss från vildgås är svårt så det kan finnas vildgäss bland redovisningen av tamgäss och vice versa. Några kanadagäss finns inte i materialet. Kanadagäsen planterades in i Sverige 1927 av Bengt Berg på Eriksberg i Blekinge. Några arkeologiska fynd av fjädrar och dun finns inte från Halland även om man kan räkna med att dessa produkter användes.

Gås

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Gås	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000
Gås	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004
Gås	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

Hare (*Lepus timidus*)

I den medeltida synen på harar har man framför allt tagit fasta på harens

Hare

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Hare	Slöinge	114	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist 2000
Hare	Vinberg	30	Grav	Yngre järnålder	Artelius & Arcini 1996

snabbhet. Samtidigt var man medveten om att haren var nästan alla andra djurs byte. Det finns exempel på bestiarier där det påstås att haren sover med öppna ögon. I Skapelsens sedelärande samtal förekommer haren i ett par berättelser, bland annat som lärd/kunnig men även i rollen som tacksam återgåldare (Eriksson 2009:78ff).

Haren verkar fordomtida ha varit relativt vanlig. Sannolikt fångade man den främst i olika fällor men även genom att man drev den i nät. Harjakten var allmän, lagtexterna förtäljer att den som tager hare äger den (Bernström 2008:134ff). Idag finns det två arter av hare i Sverige. Skogsharen, som är den hare som förekommer i förhistoriska sammanhang, är den ena. I södra Sverige är fältharen vanligare än skogsharen. Enligt Wikipedia planterades den tyska fältharen in redan på 1600-talet i Mälardalen. Ytterligare utsättningar har följt.

Harar kan, om man har otur, medföra följande smitta till människan (Häggström 2007 samt däri angivna referenser): *Harpest* smittar genom förtäring av smittat livsmedel eller kontakt med smittade leddjur (kan även förekomma hos får, get, svin och nöt). Sjukdomen yttrar sig genom hög feber och kräkningar, sjukdomen har 10% dödlighet hos de smittade. Uppgifter om äldsta belägg saknas.

Iller (*Mustela putorius*)

Illern särskiljs inte som specifik djurart förrän dess skinn med den karakteristiskt gulaktiga färgen börjar bli eftertraktad som handelsvara. Dessförinnan tillhörde de den större grupperingen som helt enkelt benämndes *vesslor*. Skinnen nämns ibland i uppteckningar och räkenskaper. Dess värde motsvarade ett hermelinskin eller 1 aln vadmal (Bernström 2008:166f).

Illern förekommer inte specifikt i de medeltida djurbilderna, däremot fö-

Iller

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Iller	Tvååker	82	Boplats	Bronsålder	Artelius et al 1989

rekommer någon slags vessledjur. Det lyssnar då uppmärksamt på guds ord, men följer dem aldrig (Eriksson 2009:100f).

Mård (*Martes martes*)

I ett par danska material finns skador på mårdkranier vilka sannolikt indikerar att mården jagats med fällor. Analyser av skärmärken visar att mården uteslutande jagades för pälsens skull (Eriksson & Magnell 2001). Enligt Olof Rudebecks läsning av Tacitus kom de bästa mårdskinden från Hälsingland (Eriksson 1998:167). Mården förekommer inte specifikt i de medeltida djurbilderna, däremot förekommer någon slags vessledjur. Det lyssnar då uppmärksamt på guds ord, men följer dem aldrig (Eriksson 2009:100f).

I likhet med den tidigare nämna illern ingick mården länge i den övergripande benämningen vesslor. Några omnämmanden i text som berör mård annat än dess skinn dyker för nordens del inte upp förrän i Olaus Magnus bok om de nordiska folken. Skinnen var på grund av sin mörka färg en av de mest eftertraktade nordiska exportvarorna under medeltiden. Jakten på mård var fri men reglerades 1347 till perioden allhelgonadagen till midfastosöndagen (d.v.s. i grova drag samma period som man fortfarande får jaga mård, jfr. Jaktförordningen). Två mårdskind hade ett värde motsvarande en ko. Mårdskind kunde användas som skattemedel och 1530 fick kronan in 156 mårdskind i skatt. Mårdskindens höga värde medförde att en man som undanhöll 20 mårdskind från beskattning 1499 dömdes till halshuggning av Stockholms råd (Bernström 2008:277ff). Att mården förekommer i den medeltida högre stånds miljön i Varla (Tölö RAÄ 6, 103) stärker intrycket av platsens betydelse.

Mård

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
mård	Tölö	6 & 103	boplats	medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

Orre (*Tetrao tetrix*)

Det förefaller inte betydelsefullt att skilja orren från tjädern under medeltiden, istället räknades båda som skogshöns. Eftersom hönorna skiljer sig så kraftigt från tupporna i sin teckning har de ibland beskrivits som en egen art. Olaus Magnus beskrivet relativt utförligt hur allmogens jakt på orre går

Orre

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Orre	Övraby (halmstad)	? Eventuellt själva staden	Boplats	Medeltid	Andersson 1999

till. Primärt skedde den vintertid på skidor, varvid orrar sittande i trädkronor söktes upp och sköts. De kunde även relativt enkelt fångas i samband med att de spelade på våren. En anatomiskt mycket korrekt avbildning av en orrtupp finns på runstenen i Sparlösa, Västergötland (Vg 119) (Bernström 2008:313ff).

Rovfågel (Falconiformes)

De medeltida bestiarierna gör ingen skillnad mellan olika rovfåglar använda för jakt (hökar och falkar). De ses ofta representera en gammal man som med sina tankar förmår greppa Guds storhet och rike. Den fångade rovfågeln liknas vid den unge man som gått i kloster för att bli munk. Sittpinnen blir symbol för klosterreglerna (Eriksson 2009:219ff). För att sätta de ospecifika rovfågeln i perspektiv väljer jag här att skriva lite allmänt om falkjakt, egentligen jakt med dagrovfågel (Häggström & Sjöberg manus).

Påven Gregorius XI skrev den 23 augusti 1375 ett brev till Valdemar Atterdag. I brevet tackar påven för de hästar och den jaktfalk som sänts honom. Brevet förvaras idag i det danska Riksarkivet i Köbenhavn. Detta brev ger oss en vink om jaktfågelnas betydelse under medeltiden. Under medeltiden skrivs handböcker i konsten att jaga med falk, den mest kända är Fredrik II's *De arte venandi cum avibus* vilket på svenska blir *Om konsten att jaga med fåglar*.

Sinnebilden av falkjakt är för de allra flesta en riddare till häst iklädd rustning med en falk på sin arm. Och visst förekom det falkjakt hos adeln under medeltiden, men vi vet utifrån arkeologiska fynd att jaktsättet är många hundra år äldre än så. Det arkeologiska material som vi främst har att utgå ifrån när den tidigaste falkjakten studeras är hövdingagravar, eller som arkeologerna brukar säga stormannagravar.

Man brukar säga att jakten med rovfågel uppstod bland nomadfolk på de sydostasiatiska stäpperna för 4.000 år sedan. På 500-talet före Kristi födelse fanns den, och vidareutvecklades, i Persien. Det finns romerska mosaiker och skriftliga belegg för jaktmetoden i Europa från 400-talet efter Kristi födelse.

Ungefär 100 år senare vet vi att det bedrevs jakt med rovfågel i det som idag är Sverige. Men hur ser fynden ut och vilka fåglar var det som användes?

Vi kan börja med att fundera lite på vilka djur man hittar i gravar från 500-talet till och med vikingatid. Det finns tre typer av benmaterial i gravarna. Dels har vi delar av framför allt tamdjur. Det rör sig då om stekar från nöt, får och gris, samt uppstyckade tamfåglar – på den tiden höns och gäss. Sedan rör det sig om ben från personliga bruksdjur. Då är det oftast djur som i sin helhet fått följa med den döde i graven, vi finner hundar och hästar men även rovfåglar. Det är dessa rovfåglar vi är intresserade av i detta kapitel. Ibland finns det andra spår, då kan det röra sig om kammar tillverkade av hornen från kronhjorten eller kanske björnfalanger som bör ha suttit på en fäll som följde den döde i graven.

Innan vi kommer in på jakten med rovfågel så kan vi göra en liten utviking och låna in en ögonvittenskildring kring hur en begravning av en vikingatida hövding kan ha gått till. Det hela finns nedtecknat av den arabiske missionären Ibn Fadlan som sändes ut av kalifen i Bagdad 921 e.Kr. Ibn Fadlans resor var långväga och vid staden Bulghar invid floden Volga i Ryssland nära Kazan bevittnade han en märkelig begravning. Det han såg bör rimligen ha varit en grupp skandinaviska vikingars begravning av sin hövding. Den döde vilar medan begravningscermonin inleds på en bädd i sitt tält. Hövdingen kläs i nya kläder och bärs till båten. Han läggs ner i båten på en bädd av blommor. Sedan läggs kärl med mjöd, bröd, skinn och vapen invid honom. De djur som skall följa den döde hövdingen huggs i bitar och läggs i båten tillsammans med hövdingen. Under tiden har en slavinna valts ut. Ibn Fadlan skriver att hon var frivillig men hur det var med den saken vet vi ej. Slavinnan ges mjöd att dricka av en gammal kvinna. Man kan anta att hon fick mjödet för att bedövas eftersom hon sedan fördes till krigarnas tält där hon hade samlag med sex av hövdingens män, frågan är väl om det inte snarast var frågan om våldtäkt. När detta är avklarat knyts tjocka rep om slavinnans armar och hon förs åter till den gamla kvinnan som stöter en kniv i bröstet på henne. Därefter läggs slavinnan till vila invid sin herre i skeppet och bålet tänds. Ibn Fadlan är förundrad över att man förstör kroppen, men den viking han frågar vänder på resonemanget. Ni lägger i marken de människor ni älskar och aktar mest säger vikingen. Sedan förtärs de av mar-

ken, krypen och maskarna – Vi däremot låter dem brinna ett ögonblick för att i samma stund träda in i paradiset fortsätter vikingen. Att Iban Fadlans beskrivning av hur en vikingatida begravning gick till överlag är korrekt kan vi verifiera med många av de gravar som undersökts på olika håll i Sverige. Det är framför allt i sådana gravar som vi finner spåren av jakt med rovfågel (Häggström & Sjöberg manus).

Begravningen skedde vid Volgas strand i början av 900-talet. I slutet av samma århundrade finns det uppgifter om att Håkon Jarl bland annat betalade 60 jaktfalkar om året till den danske kung Harald Blåtand för sina förläningar i Norge. I detta sammanhang kan vi passa på att nämna att det finns ett par historiska källor som nämner att Olof Skötkonung (ca 995–1022 e.Kr.) gärna ägnade sig åt jakt med rovfågel (Häggström & Sjöberg manus).

Termen falkjakt är egentligen lite felaktig när man pratar om den äldsta formen av jakt med rovfågel. De fynd som är vanligast, ja faktiskt utgör en bra bit över hälften av alla fynd, utgörs av duvhök. En handfull fynd finns av pilgrimsfalk, jaktfalk och sparvhök. Det finns enstaka fynd av stenfalk, kungsörn och havsörn. I dagsläget känner man till ett par tre dussin gravar med rovfåglar som vi kan utgå från användes till jakt. De flesta av dessa gravar har undersökts i svealandskapen, men ett par exempel finns från såväl norra Småland och Östergötland som Skåne. Vi kan räkna med att traditionen att jaga med rovfågel existerade över hela södra Sverige redan på 500-talet. Nu skall man vara på det klara med att gravar med rovfåglar, men även fåglar över lag är klart underrepresenterade i det arkeologiska materialet. Detta beror helt enkelt på att fågelben är lätta, ihåliga och porösa vilket gör att de bryts ner oerhört mycket fortare än, låt säga, de kraftiga lårbenen från en älgdjur. Men det beror även på att många fågelben är oerhört lika och att det gäller att ha tur för att lyckas identifiera ett artspecifikt ben när man analyserar fågelben (Häggström & Sjöberg manus).

Om vi jämför dessa fynd med vad vi vet om falkjakt från England och kontinenten så kan vi omedelbart notera frånvaron av tornfalkar i de svenska gravarna. Tornfalken var den vanligaste rovfågeln för jakt i Centraleuropa och England, men det var en fågel som användes av allmogen – inte det höga samhällsskikt som återfinns i de gravar vi diskuterar i detta sammanhang. I de flesta gravar i vilka man hittat falkar så har det även hittats duvhökar. Kan det

vara så att dessa gravar var efter personer med ännu högre status än de som ligger i övriga gravar, eller är det helt enkelt så att det i dessa gravar vilar personer som var extremt jaktintresserade och höll sig med flera olika jaktredskap?

Det finns ett flertal fynd av rovfåglar som bör ha använts på ett helt annat sätt i jakten än de tidigare nämnda falkarna, hökarna och örnarna. Det är givetvis berguven som åsyftas. Det är allmänt känt hur bra en levande (eller uppstoppad) berguv (eller nu för tiden en uvbulvan i plast) är när det gäller att locka fram fåglar till jaktbara situationer. Berguven har hittats i en handfull gravar och oftast finns det även en duvhök i de gravarna.

Rovfågel

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Rovfågel	Laholms lfs	108	Boplats	Yngre järnålder	Wranning 2005	Ev grav? Större rovfågel, ej falk, ej örn.

Räv (*Vulpes vulpes*)

Räven har länge tillskrivits list och slughet. Han symboliserar den snärjande djävulen i den medeltida traditionen. Den röda färgen kopplas till helvetets eld och symboliserar i förlängningen kättare. Roman de Renart (Rävromanen) härstammar från sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal, den finns i flera uppteckningar och skildrar det feodala samhället. Karaktärerna utgörs av en mängd djur, en tidig fabel med andra ord. Räven Renart, berättelsens huvudperson, verkar vid kungens hov och integrerar friskt (Eriksson 2009:1145ff). För övrigt är den värsta tuffingen i Bamse sedan några år en räv vid namn Reinard, en tydlig hänvisning till de gamla berättelserna.

Räven är vanlig, speciellt i kulturhävdat mark med den mängd smågnagare som gynnas av människans hävd. Detta gör att räven ständigt varit ett gissel för människan och hennes små husdjur. Att bara finna ett stråk med fjädrar efter en höna eller tupp är frustrerande idag såväl som fordomtida. Alla hade rätt att jaga räv. I flera landslagar framgår det att allmogen även fick sätta rävgiller på annans mark. I Skånelagen tilläts jägare att gräva fram rävar som gått i gryt, detta under förutsättning att marken återställdes i efterhand. Om räven inte ställdes i grytet var det enligt Olaus Magnus vanligt att man spänt nät framför grytets ingångar (Bernström 2008: 368ff). Under

mellersta järnåldern dök de första hundarna som storleksmässigt kan ha varit lämpade för grytjakt upp i Sverige (Häggström & Sjöberg manus). Från och med 1500-talet började eldvapen användas vid rävjakt, importerade förgiftade ”rävkakor” användes också. Fina rävskind var högt värderade, 1523 värderades ett rävskind till 3 öre eller samma värde som ett koskind eller tre hermelinskind. 1498 hängdes en man i Stockholm, dömd för att ha stulit sex rävskind. Olika rävdetaljer, t.ex. fett, galla och bajs användes i den medeltida läkekonsten (Bernström 2008: 368ff).

Räv

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Räv	Tölö	6 & 103	Boplats	Yngre järnålder	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
Räv	Tölö	6 & 103	Boplats	Medeltid	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998

Skata (Pika pika)

Skatan lever gärna tätt inpå människors bebyggelse, inte sällan i vårdträd, och har därför alltid varit känd. I den fornnordiska mytologin var skatan jämte korp, glada (egentligen en rovfågel) och övriga kråkfåglar Odens fåglar. Den heliga Birgitta använde skatan i en liknelse där skatungarna representerade människorna och skatmamman representerade Gud (Bernström 2008:394ff). Skatan sågs under medeltiden som tjuvaktig och pratsam (Eriksson 2009:238f).

Skata

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Skata	Skummeslöv	Kyrka	Kyrka	Medeltid	Bjuggner & Andersson 2006

Tjäder (Tetrao urogallus)

Typisk barrskogsfågel som ställer stora krav på sin livsmiljö. Sommartid skall miljön vara insektsrik och vintertid föredrar den mager barrskog i vilken knoppar och barr kan betas. Avstånden mellan sommar- och vintermiljöerna får inte vara för långa vilket gör att den gynnas av hugvuxna mosaikartade skogsmarker. Dagens storskaliga skogsbruk gör skogen artfattig och ogästvänlig för tjädern (Häggström 2007b). Relativt ovanlig i förhistoriska miljöer i södra Sverige (Eriksson & Magnell 2001). Den storskaliga kolningen som

påbörjades under stormaktstiden hade en förödande inverkan på skogarna. Samtidigt var alla de toppar och kvistar som lämnades kvar uppskattat vinter- och vårbete för tjädern. Det finns åtskilliga uppgifter som vittnar om att de bästa tjäderjaktmarkerna, fränsett spelplatserna, var i anslutning till kolmilor och svedjor (Häggström 2007b).

Tjädertuppar och orrtuppar betraktades länge som en art medan tjäderhönor och orrhönor betraktades som en. Tjädern förmodas varit ett uppskattat matvilt, om än ganska svårfångad annat än vid speltid. På grund av sin storlek betalades tjädern bra, enligt en uppteckning från Stockholm 1473 värderades en tjädertupp till 1 öre, detsamma som två orrar eller sex järpar. Detta bör ha gällt tjädertuppar från södra Sverige då nordliga blir större (Bernström 2008:488ff).

Tjäder

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Tjäder	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004

Tordmule (Alca torda)

Tordmulen och alkfågeln kallades allmänt *svartfygli*, icke att beblanda med *svart foghla* som avser kråkfågel. Idag skulle antagligen även storskarven klasas som svartfygli, liksom den gör på Island (Bernström 2008:493ff).

Tordmule

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Tordmule	Tölö	Gröninge	Boplats	Neolitikum	Ericson & Tyrberg 2004

Vattensork (Arvicola terrestris)

Ett par exempel från Danmark visar att vattensorkar flåtts och skinnen tagits till vara (Eriksson & Magnell 2001), men frågan är vad man gjort med den som hittas i Halland.

Vattensork

Art	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens
Vattensork	Ölmevalla	102	Boplats	Mesolitikum	Lepiksaar et al 1997

Örnar, havsörn (*Haliaeetus albicilla*) och kungsörn (*Aquila chrysaetos*)

Under medeltiden förefaller örn ha varit ett samlingsbegrepp för stora mängder dagrovfåglar. Först 1430 har man gjort åtskillnad på havsörn och kungsörn i en text. Kungsörnen kallades för övrigt lantörn tidigare. Såväl havsörn som kungsörn var under vintertid återkommande besökare vid städer, byar och större gårdar där chanserna att finna föda i form av kadaver och slaktavfall var goda. Tillsammans med korpar och glador räknades örnar som härfåglar, eventuellt kan de stora kroknäbbade fåglar som ses kalasa på fallna krigare på ett par Gotländska bildstenar vara örnar. En död örn sägs hänga fastspikad över dörren till Odins sal, Valhall. Örnen har periodvis använts som jaktfågel, kanske inte lika ofta i Europeisk kultur som bland asiatiska nomadfolk. Vingpennornas höga kvalitet, och ursprung, gjorde dem till eftertraktade fjädrar att använda till pilar. Örn (i olika varianter) förekom som namn åtminstone sedan yngre järnålder (Bernström 2008:591ff, Jennbert 2011:186).

Örnen var fåglarnas konung och liknas vid Gud när han spanar över världen från oändlig höjd. Örnen står som symbol för Kristi himmelfärd i den kristna ikonografin men den kan även förekomma dykande i vatten och symboliserar då dopet. Aposteln Johannes har örnen som symbol. I den nordiska mytologin var det snarare örnens vassa näbb och klor som stod i fokus. Örnen förekommer i ett antal heraldiska vapen, oftast med koppling till Tyskland (Eriksson 2009:254ff).

Örnar

Art	Socken	Fornl.	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Kungsörn	Snöstorp	21	Grav	Bronsålder	Ericson & Tyrberg 2004	Vinge, ben, tå
Havsörn	Tölö	173	Boplats	Yngre järnålder	Stibéus 2004	

Fåglar

Obestämda fågelben i äldre kontexter.

Fåglar

Art	Latin	Socken	Fornlämning	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Fågel	Aves	Årstad	Abilds prästgård	Grav	Bronsålder	SHM 8996	Undersökt av lagergren
Fågel	Aves	Fjärås	Fjärås bräcka	Grav	Järnålder	SHM 23449	

Övriga

Ett groddjur funnet i en intressant arkeologisk kontext, i en gravurna med locksten samt en gädda funnen på en boplats.

Övriga

Art	Latin	Socken	Fornl.	Kontext	Datering	Referens	Övrigt
Groddjur	Amphibia	Snöstorp	Nydala	Grav	Bronsålder	SHM 17895	I en urna m brända ben och locksten, eventuellt offer alternativt skämt.
Gädda		Söndrum	98	Boplats	Vikingatid/ Tidigmedeltid	Wranning 2010	

Referenser

Inledning

- Hägström, Leif. 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling*. GOTARC serie B no 34. Göteborg / Jönköping
- Hägström, Leif. 2006. *Skörd, slakt och smide*. Jönköping
- Hägström, Leif. 2014. *Liten brunn är snart tömd*. Arkeologisk undersökning av fornlämningarna Tölö RAÄ 130 och 217 i Tölö socken, Kungsbacka kommun, Halland.
- Jordbruksverket. Jordbruksstatistisk årsbok 2012. <https://www.jordbruksverket.se/omjordbruksverket/statistik/jordbruksstatistiskarsbok/jordbruksstatistiskarsbok2012.4.50fac94e137b680908480003982.html>
- Kjellström, Rolf. 2013. *Nybyggarliv i Vilhelmina*. 3. *Jakt, fångst och fiske*. Kungliga Gustav Adolfsakademien för svensk folkkultur & CBM. Uppsala.
- Svenskt Kött. Statistik. http://www.svensktkott.se/om-kott/statistik/P4_Halland_Bavern_har_borjat_hitta_hem. <http://sverigesradio.se/sidal/artikel.aspx?programid=128&artikel=4618680>

Del 1: Brunnar och vatten

- Andersson, Arne. 2009. *Skiftesverksbrunn A2339. Ösarp 1:21, 2:15. Laholms lfs, Halland*.
- Arbman, Holger. 1945. *Käringsjön: Studier i halländsk järnålder*. KVHAA del 59:1
- Artelius, Tore & Nordin, Petra. 2007. *Stavkyrka, gravar och skeppssättning*. UV väst rapport 2007:11.
- Aspeborg, Håkan. 2002. Exemplet Ramlösagården. I: Carlie (red) *Skånska regioner*. RAÄ arkeologiska skrifter no 40.
- Bramstäng, Carina. 2000. *Järnålderslämningar i Åsby, Derome*. UV väst rapport 2000:17. Halland, Varbergs kn, Ås sn, RAÄ 160.
- Carlie, Anne. 2009. *Käringsjön – en gammal fyndplats i ny belysning*. I Carlie, A. (red). *Utskrift nr 9: Järnålderns rituella platser*
- Carlie, Lennart. 1995. *Äldre järnåldershus med tröskloge*. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer

- Carlie, Lennart. 1999. *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar*. Acta Archaeologica Lundensia series in 8 no 29. Hallands länsmuseers skriftserie no 10.
- Current Swedish Archaeology* vol. 11. 2003. Water – Resource, Regenerator, Communicator
- Deutgen, Louise. 1991. En medeltida huvudgård? *Utskrift nr 1*
- Deutgen, Louise & Åkesson, Bert. 1991. *Eldsberga socken Perstorp 22:4, 1990*. Arkeologisk undersökning.
- Engelmark, Roger. 1995. Brunnarna på Håbolandet – en pollen och makrofossilanalys. I *Om brunnar*. RAÄ Arkeologiska skrifter nr 12.
- Hellqvist, Elof. 1922. *Svensk etymologisk ordbok*. Lund
- Håkansson, Anders. 2008. Dolda källor. I Red: Wranning. *Vägen genom historien. Arkeologi längs väg 117*.
- Håkansson, Anders. 2011. *Furudal. Bebyggelse lämningar från järnålder och medeltid*. Arkeologiska rapporter från Hallands Länsmuseum 2011:3. Halland, Veinge sn, Skogaby, RAÄ 326
- Häggeström, Leif. 2007a. Att närma sig djurhållningen i Öggestorp. I Häggeström (red) *Öggestorp & Rogberga – vägar till småländsk förhistoria*
- Häggeström, Leif. 2007b. Jordbruket och dess samhälleliga förutsättning under romersk järnålder i Öggestorp. I Häggeström (red) *Öggestorp & Rogberga – vägar till småländsk förhistoria*
- Häggeström, Leif. 2014. *Liten brunn är snart tömd*. Arkeologisk undersökning av fornlämningarna Tölö RAÄ 130 och 217 i Tölö socken, Kungsbacka kommun, Halland.
- Kloo Andersson, Anna. 2012. *Osteologisk analys av benmaterial från RAÄ 130 i Tölö socken*.
- Lindholm, Karl-Johan. 2006. *Wells of experience. A pastoral land-use history of Omasheke, Namibia*. Studies in Global Archaeology 9. Uppsala.
- Lindholm, Karl-Johan. 2009. A new approach to livestock herding in the Kalahari, Southern Africa. *Antiquity* 83
- Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva. 1997. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid*. UV väst rapport 1997:26
- Munkenberg, Betty-Ann. 1996. *Trulstorp en medeltida gård i Laholms lfs*. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseum.

- Müller-Wille, Michael. 2002. Offerplatser på kontinenten. Några exempel från förhistorisk tid. I: Red Jennbert et al. *Plats & Praxis. Vägar till Midgård 2*. Lund.
- Myrdal, Janken. 1984. Elisenhof och järnålderns boskapsskötsel i Nordvästeuropa. *Fornvännen 79 (1984)*
- Nicklasson, Påvel. 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålderdepå på Sveriges fastland*. Lund.
- Nilsson, Lena. 2009. Häst och hund i fruktbarhetskult och blot. I Carlie. A. (red). *Utskrift nr 9: Järnålderns rituella platser*
- Nordin, Petra. 2008. *Bebyggelse från äldre bronsålder i låglänt terräng*. Uv väst rapport 2008:10
- Normark, Johan. 2012. Blogpost: Water and temporality in ancient maya settlement. <http://haecceities.wordpress.com/2012/09/26/water-and-temporality-in-ancient-maya-settlement/>
- Näsström, Britt-Mari. 2002. *Forskandinavisk religion. En grundbok*. Studentlitteratur. Lund.
- Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats. 1998. Järnålder 500 f.Kr. – 1000 e.Kr. *Jordbrukets första fem tusen år. 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr.*
- Ranheden, Håkan. 1995. Bronsåldersbrunnen i Apalle – en arkeobotanisk diskussion. I *Om brunnar*. RAÄ Arkeologiska skrifter nr 12.
- Reallexikon der Germanische Altertumskunde band 4*. Uppslagsord Brunnen. 1981
- Ryberg, Ewa. 1996. *Årderspår och flathuggen pilspets*. UV väst rapport 1996:10
- Ryberg, Ewa. 1997. *Boplatser i kustlandet – från mesolitikum, yngre bronsålder och yngre järnålder*. UV väst rapport 1997:17
- Stibéus, Magnus 2004. *Varla – boplatzlämningar från stenålder till medeltid*. Uv väst rapport 2004:34. Halland, Tölö sn, Varla 2:6 & 9:27, RAÄ 173.
- Streffert, Jörgen. 2005. *Gårdsstrukturer i Halland under brons och äldre järnålder*. GOTARC serie B no 39.
- Svensson, Magnus. 2006. *Bronsåldersåker vid Hålldämnet*. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2006:5
- Ullén, Inga. 1995. Bronsåldersbrunnen i Apalle – en arkeologisk diskussion. I *Om brunnar*. RAÄ Arkeologiska skrifter nr 12.
- Vatten till husdjur* Jordbruksinformation nr 13. Jordbruksverket 1999
- Westergaard, Bengt. 1993. *Ysby socken, Hov 3:5, RAÄ 56*. Arkeologisk undersökning 1991. Halmstad.
- Westergaard, Bengt. 2004. *Onsala, Bratterås*. UV väst rapport 2004:33.

- Viking, Ulf & Fors, Tina. 1995. *Ösarp. Vikingatida och tidigmedeltida agrarbebyggelse i södra Halland.*
- Wiking-Faria, Pablo. 2009. *Freden friköpen och järnplogarna – Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700-1900.* Diss, Göteborgs Universitet. Varberg
- Wikipedia. 2014-01-09. Uppslagsord Urds brunn, Mimers brunn samt Verglemer.
- Wranning, Per. 2010. *Vikingatida och tidigmedeltida gårdslämningar i Söndrums kyrkby.* Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2010:3 Halland, Söndrums sn, Söndrum 3:8, RAÄ 98

Del 2: Stallning av djur

- Carlie, Lennart. 1999. *Bebyggelsens mångfald.* Acta Archaeologica Lundensia series in 8 no 29.
- Carlie, Lennart 2002. Järnålderns mångfunktionella hus – myt eller verklighet. *In Situ 2002.*
- Hildebrand, Hans. 1869. Husen i Norge under hednatiden. Bihang 1 till *Snorre Sturleson: Konunga-boken.* Övers Abraham Bolin. Örebro
- Häggström, Leif. 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling.* Gotarc serie B no 34
- Häggström, Leif. 2007. Jordbruket och dess samhällseliga förutsättning under romersk järnålder. I: Häggström (red). *Öggestorp & Rogberga, Vägar till småländsk förhistoria.*
- Kloo-Andersson, Anna. 2002. Osteologisk analys av Tölö RAÄ 130, RAÄ 217. Kungsbacka kommun, Hallands län.
- Kumm, Karl-Ivar. 2002. *Hållbar nöt- och lammköttproduktion – en idéskiss.* SLU rapport MAT 21 nr 2/2002
- Nilsson, Lena. 2009. Häst och hund i fruktbarhetskult och blot. Carlie, A. (red). *Utskrift nr 9: Järnålderns rituella platser*
- Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats. 1998. Järnålder 500 f.Kr. – 1000 e.Kr. *Jordbrukets första fem tusen år. 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr.*
- Streiffert, Jörgen. 2005. *Gårdsstrukturer i Halland under bronsålder och äldre järnålder.* Gotarc serie B no 39.

Del 3: Ägande och rätten till mark

- Bogaard, Amy, Krause, Rüdiger & Strien, Hans-Christoph. 2011. Towards a social geography of cultivation and plant use in an early farming community: Vaihingen an der Enz, south-west Germany. *Antiquity* 85 (2011): 395-416.
- Connelid, Pär. 2002. Åker, toft och vång. I Carlie, A (red) *Skånska regioner*. RAÄ arkeologiska skrifter no 40.
- Connelid, Pär & Mascher, Catharina. 2003. Hallands "vandrande byar". Vägen till den dolda medeltida och tidigmoderna agrarbyggelsen. *Utskrift nr 7*
- Connelid, Pär & Rosén, Christina. 1997. Agrarian settlement and landscape change in medieval Halland, South-west Sweden. I Andersson, Carelli & Eersgård (red) *Visions of the past*. Lund/Stockholm
- Gräslund, Bo & Price, Neil. 2012. Twilight of the gods? The "dust veil event" of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86 (2012): 428-443
- Häggström, Leif. 2003. "Åkeren full med stenrör". Om förekomsten av fornlämningsbeskrivningar och fornlämningsindikationer i Hallands Landsbeskrifning 1729. *Utskrift nr 7*
- Häggström, Leif. 2007. Jordbruket och dess samhälleliga förutsättning under romersk järnålder. I: *Öggestorp & Rogberga, Vägar till småländsk förhistoria*. Red: Häggström.
- Häggström, Leif. 2013. Jakt del 11: Ek. Åter. *Tidskrift för självförsörjning och alternativt boende på landsbygden* nr 3/2013.
- Häggström, Leif. 2014. *Liten brunn är snart tömd. Särskild arkeologisk undersökning av fornlämnning 130 och 217 i Tölö socken. Fastigheten Tölö 4:13, Kungsbacka kommun, Halland*. Rapport.
- Lagerås, Per. 2002. Skog, slätter och stenröjning. I Carlie (red) *Skånska regioner*. RAÄ arkeologiska skrifter no 40.
- Lundborg, Lennart. 2006. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971 – 2001. Del 2*. Halmstad.
- Mascher, Catharina 1995. Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns samhälle. I Widgren (red) *Äganderätten i lantbrukets historia*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8.
- Popper, Karl. 1963. *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*.
- Widgren, Mats. 1995. Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen? I

- Widgren (red) Äganderätten i lantbrukets historia. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8.
- Widgren, Mats. 2003. Sammanfattning och diskussion. I Widgren (red) *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet*. Meddelanden 117/kulturgeografiska institutionen Stockholms universitet.
- Ågren, Maria. 1997. Ägande och beskattning. I: Larsson, Morell & Myrdal (red) *Agrar historia*. LTs förlag.

Del 4: Djuren i Hallands historia

- Andersson, Arne. 1999. Djurrester berättar historia. Om de vilda djuren i staden. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1999*.
- Carlie, Lennart. 1999. *Bebyggelsens mångfald*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8 no 29.
- Carlie, Lennart. 2010. Vedartsanalyser – en kunskapskälla med flera dimensioner. *Utskrift 10*.
- Coles, John. 1990. *Bilder från vår forntid*. Bohusläns museum. Uddevalla.
- Ekman, Sten. 2003. Pollen stratigraphies from south-western Sweden. Persson, P (red) *Strandlinjer och vegetationshistoria*. Coast-to-coast-books 7.
- Ericsson, Per G & Tyrberg, Tommy. 2004. *The early history of the swedish avifauna*. KVHAA Stockholm.
- Göthberg, Hans. 2000. *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*. OPIA 25. Uppsala
- Hyggen, Anne-Sophie & Bengtsson, Lasse. 1999. *Hällristningar i gränsbygd. Bohuslän och Östfold*. Warne förlag, Göteborg
- Häggström, Leif. 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling*. GOTARC serie B no 34.
- Häggström, Leif. 2009. Att bringa ordning – en blänkare om arkeosteologiska arkivuppgifter från Halland. *Benbiten, osteologiska föreningens tidskrift nr 2 2009*.
- Häggström, Leif. 2010. Människa och djur i Halland 500-1100 e.Kr. *Utskrift 10*
- Häggström, Leif. 2011. People and animals in Halland, AD 500-1100. I Boye et al (red) *Arkæologi I Slesvig – Archæologie in Schleswig. Det 61. Internationale Sachsensymposium 2010 Haderslev, Danmark*. Neumünster

- Hägglström, Leif & Sjöberg, Måns. *Manus*. Nedslag i jaktens äldsta historia
- Kihlstedt, Britta, Larsson, Mats & Nordqvist, Bengt. 1997. Neolitiseringen i Syd-, Väst- och Mellansverige – ekonomisk och ideologisk förändring. I Larsson & Olsson (red) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. RAÄ arkeologiska undersökningar skrifter nr 23
- Larsson, Mats, Lindgren, C. & Nordqvist, Bengt. 1997. Regionalitet under mesolitikum. Från seneglacial tid till senatlantisk tid i Syd- och Mellansverige. I Larsson & Olsson (red) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. RAÄ arkeologiska undersökningar skrifter nr 23.
- Lindholm, Åsa. 2007. *Svenska hundraser – ett kulturarv*. Stockholm.
- Lundborg, Lennart. 1972. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldergravar i södra Halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads härader under åren 1854-1970*. Halmstad.
- Nordqvist, Bengt. 1996. Senpaleolitiska jägare och fångstmän längs norra och mellersta Hallands kustområden. *Utskrift nr 5. Bilder av halländsk arkeologi – en vänbok tillägnad Lennart Lundborg*.
- Persson, Per. 1998. Gropkeramikfenomenet på den svenska västkusten. *In Situ 1998*
- Persson, Per. 1999. *Neolitikums början. Undersökningar kring jordbrukets introduktion i Nordeuropa*. GOTARC serie B nr 11.
- Szabó, Mátyás. 1991. Boskapsskötsel. I Bringeus (red) *Arbete och redskap*. Lund.
- Sten, Sabine. 1980. Clemens Guldsmed i Halmstad och några av hans ättlingar. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1980*
- Sten, Sabine & Vretemark, Maria. 2001. Husdjur. I: Orring (red) *Medeltidens ABC*. Stockholm
- Svensson, Magnus. 2006. Neolitikum I Halland – en forskningsöversikt. *Utskrift 8*
- Svensson, Magnus. 2011. What time is it? *In Situ 2009-2010*
- Wallin, J-E. 2004. Människan och landskapet i Halland - en miljöhistorisk studie i brons och järnåldersbygd baserad på pollenanalyser. I: Carlie et al (red). *Landskap i förändring: Hållplatser i det förgångna*.
- Welinder, Stig. 1998. Neolithicum – bronsålder, 3900-500 f.Kr. I: *Jordbrukets första fem tusen år. 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr*. Stockholm
- Widgren, Mats. 1998. Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg till en syntes? I: Larsson & Hårdh (red) *Centrala platser och*

centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjärnquist. Uppåkrastudier 1, Acta Archaeologica Lundensia series in 8 no 28. Stockholm

- Widgren, Mats. 2003. Trälrar, landbor och hövdingar under järnåldern – vad säger fältmaterialet? I: Lindqvist & Myrdal (red) *Trälrar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid.* Skrifter om skogs och lantbrukshistoria 17. Stockholm
- Viklund, Karin. 2004. Hallands tidiga odling. I: Carlie et al (red). *Landskap i förändring: Hällplatser i det förgångna.*
- Zori, Davide, Byock, Jesse, Erlendsson, Egill, Matrin, Steve, Wake, Thomas & Edwards, Kevin J. 2013. Feasting in Viking Age Iceland: sustaining a chiefly political economy in a marginal environment. *Antiquity* 87 (2013): 150-165
- Åkerlund, Agneta & Nordqvist, Bengt. 1997. Om strandbundenhet och strandlinjekronologi. Erfarenheter från Öst- och Västsverige. I Larsson & Olsson (red) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige.* RAÄ arkeologiska undersökningar skrifter nr 23.

Del 5: Katalog över djur i halländsk jord, artefakta

- Andersson, Arne. 1999. Djurrester berättar historia. Om de vilda djuren i staden. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1999*
- Andersson, Göran & Nordlander, Lennart. 2004. *Vildsvinsjakt.* Västerås
- Bengtsson, Göran et al. 2004. *Nya jägarskolan. Viltet.* Öster Malma.
- Bernström, John. 2008. *Bernströms Bestiarium. En djurens nordiska kulturhistoria.* Inledning, redigering och källpresentation Henrik Ottenberg. Stockholm.
- Cederlund, Göran. 2002. *Rådjursjakt.* Västerås
- Eriksson, Bo. 2009. *Bestiarium. En medeltida djurbok.* Stockholm
- Eriksson, Gunnar. 1998. *Atlanticans naturalhistoria.* Stockholm
- Eriksson, Mats & Magnell, Ola. 2001. Det djuriska Tägerup. I: Karsten & Knarrström (red) *Tägerup specialstudier.* Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. Lund
- Etnobiologin i Sverige del 1.* Se Svanberg et al (red) 2001
- Etnobiologin i Sverige del 3.* Se Tunón et al (red) 2007.
- Hallander, Håkan. 1989. *Svenska Lantraser deras betydelse förr och nu.* Veberöd
- Hallander, Håkan. 2011. *Husdjur för husbehov.* Ny omarbetad upplaga.
- Hatting, Tove. 1993. *Fåret i oldtid & nutid.* Lejre

- Häggström, Leif. 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling på sydsvenska höglan-
det under äldre järnålder. Exemplet Öggestorp*. GOTARC serie B no 34. Göte-
borg / Jönköping
- Häggström, Leif. 2007. Att närma sig djurhållningen i Öggestorp. I: Häggström
(red) *Öggestorp och Rogberga – vägar till småländsk förhistoria*. Jönköping
- Häggström, Leif. 2007b. Träkol och grillad tjäder. I: Gustafsson & Nordström
(red) *Liv och död vid Lagastigen. Om arkeologi i Torsviksområdet*. Jönköping
- Häggström, Leif. 2010. Får och get i halländsk arkeologi. *Utskrift nr 10*.
- Häggström, Leif. 2014. Om vildsvin. I: *Hälften räv hälften smålänning. En göing i
halländska arkeologisk tjänst under fyra decennier. Vänskrift till Lennart Carlie*.
Halmstad.
- Häggström, Leif & Sjöberg, Måns. Manus. *Nedslag i jaktens äldsta historia*.
Jaktförordningen (SFS 1987:905)
- Jennbert, Kristina. 2011. *Animals and Humans. Recurrent symbiosis in archaeology
and Old Norse religion*. Vägar till Midgård 14. Lund
- Jensen, Per. 1983. *Husdjurens beteende. Svin, nöt, får, hästar och höns*. Stockholm
- Kjellström, Rolf. 2013. *Nybyggarliv I Vilhelmina. 3. Jakt, fångst och fiske*. CBMs
skriftserie nr 75. Uppsala.
- Magnell, Ola et al. 1999. Hässelberga – A Late Palaeolithic Kill Site in Scania, Sweden,
Confirmed by Analysis of Bone Modifications. *Lund Archaeological Review 1999*
- Magnell, Ola. 2006 *Tracking wild boar and hunters. Osteology of wild boar in Meso-
lithic south Scandinavia*. Studies in Osteology 1. Lund
- Olsson, Ronny. 2002. *Höns, ankor och gäss. Handbok för nykläckta lantrasägare*.
Svenska Lanthönsklubben.
- Olsson, Ronny. 2004. *Genbanker och rasramar för våra svenska lantraser av fjäder-
fän*. Svenska Lanthönsklubben
- Persson, Per. 1982. *En medeltida bosättning i Ölmanäs. Fornlämning GAM 18
Ölmevalla socken Halland*. RAÄ & SHM rapport UV 1982:16.
- Raab, Thomas. 2008. *Dyrenes historie. Hvordan dyrene skapte mennesket*. København
- Roos, Anna & Johansson, Kenneth. 2011. *Skogens konung*. Karlstad.
- Ryder, Michael. 1997. Ulltyper i Bockstensmannens dräkt. I: Nockert (red) *Bocks-
stensmannen och hans dräkt*. Andra omarbetade upplagan. Varberg
- Sten, Sabine & Vretemark, Maria. 2001. Husdjur. I: Orring (red) *Medeltidens
ABC*. Stockholm

- Svanberg, Ingvar, Tunón, Håkan & Pettersson, Börge (red). 2001. *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*. Stockholm
- Teegen, Wolf-Rüdiger. 2005. Rib and vertebral fractures in medieval dogs from Haithabu, Starigard and Schleswig. I: Davies et al *Diet and health in past animal populations*. Oxford
- Tham, Mikael. 2004. *Vildsvin – beteende och jakt*. Stockholm
- Tunón, Håkan, Iwarsson, Mattias & Manktelow, Stephen (red) 2007. *Människan och faunan. Etnobiologi i Sverige 3*. Stockholm
- UV-blogg 2011-07-04. Sveriges äldsta tamkatt funnen! (<http://www.uvblogg.se/wordpress/vag-288/sveriges-aldsta-tamkatt-funnen/2011/07/04/>)
- Welinder, Stig, Pedersen Ellen-Anne & Widgren, Mats. 1998. *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr.* Det svenska jordbrukets historia del 1. Stockholm.
- Viltdata.se, www.viltdata.se, information hämtad 2014-03-17
- Wikipedia uppslagsord Tarpan, 2014-01-13
- Älgdata.se, www.algdata.se information hämtad 2014-03-17

Del 5: Katalog över djur i halländsk jord, kataloguppgifter

- Anberg, Staffan 1996. *Genevad, en överlagrad mesolitisk boplats i södra Halland*. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 1996:5
- Anberg, Staffan, Connelid, Pär, Johansson, Nils, Olsson, Louise, Ryberg, Ewa, Rosén, Christina, Streiffert, Jörgen & Wranning, Per. 2002. *Landskap i förändring vol 4. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 127:1-2*. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2002:2
- Anberg, Staffan & Wattman, Nils. 1993. *RAÄ 135, Trulstorp 1:8, 1:92, Laholms lfs, Halland. Arkeologisk undersökning 1993*.
- Andersson, Arne. 1993. *Osteologisk analys. Fornlämning RAÄ 30 och 29, Fyllinge 2:15. Snöstorp sn. Halland*.
- Andersson, Arne. 1997. *Undersökning av tand- och benrester från RAÄ 126, Eldsberga 44:1, Eldsberga sn, Halland*.
- Andersson, Arne. 1999. Djurrester berättar historia. Om de vilda djuren i staden. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1999*
- Artelius, Tore. 1994. *Långhus och keramikugn – boplatslämningar från bronsålder*

- och förromersk järnålder vid Blackeberg. RAÄ uv väst 1994:22.*
- Artelius, Tore. 2005. *Ett stenskepp vid Lygnerns strand.*
- Artelius, Tore & Arcini, Caroline. 1996. *Sannagård – bosättningsområde och gravplats i halländsk brons- och järnålder. RAÄ uv väst rapport 1996:23*
- Artelius, Tore, Johansson, Lars G, Jonsäter, Mats, Lundqvist, Lars, Nordqvist, Bengt, Streiffert, Jörgen, Strömberg, Bo, Thorsberg, Kalle & Wickerts-Jensen, Marie. 1989. *Förhistoria i mellersta Halland. Arkeologiska undersökningar längs väg E6. RAÄ & SHM rapport UV 1988:15*
- Bjuggner, Lena & Andersson, Arne. 2006. *Skummeslövs kyrka. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2006:1*
- Bjuggner, Lena & Fors, Tina. 1998. *Snöstorps sn RAÄ 96. "Hästhagen" HLL*
- Carlie, Lennart. 1988. *Laholms lfs. Snapparp 1:9. RAÄ 69.*
- Carlie, Lennart. 1993. *Halland. Trönninge socken. Påarp 1:193*
- Carlie, Lennart. 1996. *Väg 559, Eldsberga 31:1. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 1996:2.*
- Carlie, Lennart. 2001. *Harplinge socken väg 610. RAÄ 155*
- Carlie, Lennart. 2002. *Ett annorlunda hus i Suseåns dalgång. Kvibille RAÄ 131 Arkeologiska rapporter från Hallands läns museum 2002:1*
- Carlie, Lennart. 2006. *Gården under sanden. Äldre järnåldersbebyggelse vid Lynga. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2006:2*
- Carlie, Lennart. 2011. *Kårarp. Hus och gårdar under brons och järnålder. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2011:4. Halmstad*
- Carlie, Lennart, Håkansson, Anders, Ryberg, Ewa & Wranning, Per. 2001. *Landskap i förändring vol 2. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 106, 162, 193 och 195 Skrea socken Halland. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2000:1*
- Carlsson, Martin. 1990a. *Gasledningen Getinge – Hyltebruk. Arkeologisk undersökning område 5. Asige sn HLL*
- Carlsson, Martin. 1990b. *Gasledningen Getinge – Hyltebruk. Arkeologisk undersökning område 6. Asige sn HLL*
- Carlsson, Martin. 2004a. *Gasledningen Getinge – Hyltebruk. Arkeologisk undersökning område 1. Getinge RAÄ 89 HLL*
- Carlsson, Martin. 2004b. *Gasledningen Getinge – Hyltebruk. Arkeologisk undersökning område 1. Getinge RAÄ 90 HLL*

- Deutgen, Louise & Åkesson, Bert. 1991. *Eldsberga socken Perstorp 22:4. 1990* HLL
- Ericson, Per & Tyrberg, Tommy. 2004. *The early history of the Swedish avifauna.* Stockholm
- Hernek, Robert. 1995. *Två neolitiska fångstboplatser vid viskafjordens mynning.* RAÄ uv väst rapport 1995:12
- Håkansson, Anders, Perneby, Åsa & Wranning, Per. 2003. *Söndrums kyrkby. Brandgravar och bebyggelse från yngre järnålder och tidig medeltid.* HLL
- Jonsson, Leif. 2009. *Djurben från Hörsås by. I: Bjugger, Lena, Johansson Hevren, Conny & Rosen, Christina. Gårdar i Hörsås från medeltid och nyare tid.* Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2009:3
- Johansson, Margaretha & Strömberg Bo. 1999. *Arkeologisk utredning Ölmanäs 13:1-16:1 och 24:1-25:1* Arkeologisk utredning RAÄ uv väst 1999:3
- Johansson, Nils, Nicklasson, Pável, Rosén, Christina, Streiffert & Wranning, Per. 2001. *Landskap i förändring vol 3. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 116, 118, 120 och 122 Stafsinge socken, Halland.* Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2001:5
- Lepiksaar, Johannes et al. 1997. *Ölmanäs två meter under markytan – en överlagrad mesolitisk boplatz i Halland.* RAÄ uv väst rapport 1997:8
- Lindman, Gundela & Streiffert, Jörgen. 1992. *Två boplatzundersökningar i mellersta Halland.* Rapport RAÄ SHM 1992:11
- Lundborg, Lennart. 1972. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads härad under åren 1854-1970.* Med osteologisk bedömning av Rolf Jansson. Hallands museum 2. Halmstad
- Lundborg, Lennart. 2007. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971-2001. Del 2.* Halmstad
- Lundqvist, Lars. 2000. *Slöinge 1992-1996. Undersökningar av en boplatz från yngre järnålder.* Slöingeprojektet 2. GOTARC serie C no 42
- Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva. 1998. *Med kunglig utikt. Varla under järnålder och tidig medeltid.* RAÄ uv väst rapport 1997:26
- Munkenberg, Betty-Ann. 1996. *Trulstorp en medeltida gård i Laholms lfs. RAÄ 201.* Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 1996:8
- Munkenberg, Betty-Ann & Ullberg-Loh, Karin. 1993. *En verkstadsplats från bronsålder och äldre järnålder.* UV väst internrapport 1993:35
- Nilsson, Lena. 1989-90. *Osteologisk rapport från bronsåldersgravar och andra an-*

- läggningar i Brogård, Snöstorps sn, Halland.
- Nordqvist, Bengt. 2000. *Stenåldersboplatsen vid Kläppa*. RAÄ UV Väst rapport 2000:30
- Persson, Kristina & Schaller Åhrberg, Eva. 1994. *En glimt av bronsålderns storviltjägare*. Arkeologiska resultat RAÄ uv väst 1994:15
- Persson, Per. 1982. *En medeltida bosättning i Ölmanäs*. RAÄ & SHM uv 1982:16.
- Persson, Per. 2000. *Olas, en gropkeramisk boplats i Halland*. GOTARC D no 49
- Rosén, Christina. 2004. *Gasledning Getinge-Hyltebruk. Arkeologisk undersökning område 10B*.
- Ryberg, Ewa. 1996. *Årderspår och flathuggen pilspets*. Uv väst rapport 1996:10
- Ryberg, Eva. 1998. *En keramikrik boplats från romersk järnålder*. Uv väst rapport 1998:7
- SHM, varierande inventarienummer.
- Schaller Åhrberg, Eva & Streiffert, Jörgen. 1994. *Åttatusen år vid Ätran*. Projekt västgas 1. RAÄ uv väst resultat 1994:3
- Stibéus, Magnus. 2004. *Varla – boplatslämningar från stenålder till medeltid*. Rapport UV väst 2004:34
- Streiffert, Jörgen & Rosén, Christina. 2005. *Förhistoriska och medeltida lämningar i Lannekulla*. UV Väst rapport 2004:31
- Streiffert, Jörgen & Strömberg, Bo. 1998. *Gravar och boplatslämningar vid Sannarp*. RAÄ UV Väst rapport 1998:8
- Toreld, Christina & Wranning, Per. 2003. *Framgrävt förflutet från fyllinge. Resultat från undersökningar 2001-2002*. Arkeologiska rapporter från Landsantikvarien 2003:3.
- Wattman, Nils. 1993. *RAÄ 196 Östorp 4:1, Laholms lfs, Halland. Arkeologisk undersökning 1993*. HLL
- Wattman, Nils. 1996. *Kärrgård boplats och centralplats från trättbägarkultur till medeltid*. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 1996:4
- Westergaard, Bengt. 1990. *Halland. Snöstorps sn. Snöstorps Djäknebol 3:4* HLL
- Westergaard, Bengt. 1992. *Söndrums sn Eketånga RAÄ 86*. HLL
- Westergaard, Bengt. 1995. *Halland. Snöstorps sn Snöstorp 20:4, RAÄ 96*. HLL
- Viking, Ulf & Fors, Tina. 1995. *Från stenålder till medeltid på fem månader*. Halmstad

- Wranning, Per. 2005. *Köpinge 12:1. Arkeologisk utredning/förundersökning. Laholms lfs RAÄ 108*. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2011:1. Tjärby RAÄ 69.
- Wranning, Per. 2010. *Vikingatida och tidigmedeltida gårdslämningar i Söndrums kyrkby*. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2010:3. Söndrum RAÄ 98
- Wranning, Per. 2011. *Tjärby södra. Bosättning och gårdar från bronsålder och förromersk järnålder. Människan och landskapets olika dimensioner, teknisk rapport 4*. Halmstad
- Ängeby, Gisela. 2001. *Ensamgården vid Orred – långhus från äldre järnålder*. UV Väst rapport 2001:14
- Ängeby, Gisela. 2005. *Gårdar från äldre järnålder vid Fjärås Vallby*. Daff UV Väst 2005:3

Tidigare publicerade texter inom Tölöprojektet

- Häggström, Leif. 2012. Förvånande fynd i Tölö. I: *Hållbar framtid. Länsantikvarens årsredogörelse 2011*.
- Häggström, Leif. 2013. En ovanlig plats med ovanliga fynd. *Vår Bygd 2013. Nord-Hallands Hembygdsförening*. Kungsbacka.
- Häggström, Leif. 2014. *Liten brunn är snart tömd. Särskild arkeologisk undersökning av fornlämning 130 och 217 i Tölö socken. Fastigheten Tölö 4:13, Kungsbacka kommun, Halland*. Rapport.
- Häggström, Leif. 2014. Två gårdar i Tölö. *Axplock*. Årsskrift från Kulturmiljö Halland.

Tidigare publicerade texter inom djurbensprojektet

- Häggström, Leif. 2009. Att bringa ordning, en blänkare om arkeosteologiska arkivuppgifter från Halland. *Benbiten nr 2*.
- Häggström, Leif. 2010. Människa och djur i Halland 500-1100 e.Kr. *Utskrift nr 10*
- Häggström, Leif. 2010. Får och get i halländsk arkeologi. *Utskrift nr 10*
- Häggström, Leif. 2011. Människans djur i halländsk bronsålder. *Utskrift nr 12, Hatt av för fornminne. Lennart Lundborg 80 år*.
- Häggström, Leif. 2011. People and Animals in Halland AD 500-1100. *Arkeologi i*

*Slesvig. Archäologie in Schleswig. Det 61 Internationale Sachsensymposium 2010
Haderslev, Danmark. Neumünster*

Hägström, Leif. 2014. Om vildsvin. I: *Hälften räv hälften smålänning. En göing i
halländsk arkeologisk tjänst under fyra decennier. Vänskrift till Lennart Carlie.*
Kulturmiljö Halland. Halmstad

I Utskriftserien har hittills utkommit:

- Utskrift 1 Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 1991
- Utskrift 2 Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 1992
- Utskrift 3 Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 1993
- Utskrift 4 Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 1995
- Utskrift 5 BILDER AV HALLÄNSK ARKEOLOGI – EN BOK TILLÄGNAD LENNART LUNDBORG. Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 1996
- Utskrift 6 Red. Tina Fors Utgivningsår: 2000
- Utskrift 7 Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 2003
- Utskrift 8 Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 2006
- Utskrift 9 JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER. Red. Anne Carlie Utgivningsår: 2009
- Utskrift 10 Red. Leif Häggström Utgivningsår: 2010
- Utskrift 11 LANDSKAPARNA. Red. Anders Håkansson och Christina Rosén Utgivningsår: 2011
- Utskrift 12 HATT AV FÖR FORNMINNE – LENNART LUNDBORG 80 ÅR. Red. Erik Rosengren Utgivningsår: 2011
- Utskrift 13 DJUR, VATTEN OCH ÄGANDE I HALLANDS HISTORIA. Leif Häggström Utgivningsår: 2014
- Utskrift 14 KÅRARP OCH GRANNARNA – FÖRÄNDRINGAR I JÄRNÅLDERSBEBYGGELSEN KRING DAGENS HALMSTAD. Lennart Carlie Utgivningsår: 2014

Böckerna kan beställas från Kulturmiljö Halland.

Tel. 035-192600, E-mail: kansli@kulturmiljohalland.se

Besök också gärna vår hemsida: www.kulturmiljohalland.se, där bl. a. våra arkeologiska rapporter finns att ladda ner:

UTSKRIFT 13: I fem delar berörs djur, tama och vilda, vatten och dess praktiska betydelse samt rumsligt ägande i den halländska förhistorien och historien.

I boken framgår hur stora skillnader det är mellan idag och förgången tid. Idag, när kött köps i svarta plasttråg och man ser rådjur i trädgården eller som kadaver i vägrenen, är det svårt att föreställa sig en värld där den idag utrotade garfågeln jagades för sitt kött och rådjuren var fem till tio procent större än idag.

En värld där man fick bära varje droppe vatten man skulle använda i hushållet, antingen från en källa bortom gården eller från en brunn på gårdsplan, när man idag kan krana hundratal liter vatten var timma på ett halvdussin ställen i det vanliga boningshuset. Idag kan en

liten tomt på ett par hundra kvadratmeter i ett attraktivt läge kosta många miljoner. Förr var ägorna vidsträckta och, som visas i denna bok, inte nödvändigtvis samägda eller gemensamt brukade.

Halland förr var alltså något helt annat än det Halland vi ser idag och denna bok fogar ytterligare kunskap till vår förståelse av Halland nu och då.

Leif Häggström, är fil. dr. i arkeologi och anställd vid Kulturmiljö Halland sedan 2008.

Detta är en publicering av den vetenskapliga fördjupningen av de arkeologiska undersökningarna av Tölö Ängar etapp II samt forskning bekostad av Kulturmiljö Halland och Lennart J Häggglunds stiftelse för arkeologisk forskning.

KULTURMILJÖ
HALLAND

Postadress: Bastionsgatan 3 | 302 43 Halmstad | Tel: 035-19 26 00

E-post: kansli@kulturmiljohalland.se | Hemsida: www.kulturmiljohalland.se